

CERÀMIQUES COMUNES, DE CUINA I VAIXELLA FINA DE PRODUCCIÓ IBÈRICA, ITÀLICA I NORD-AFRICANA EN ELS CONTEXTOS RITUALS DEL TURRIFORME ESGLAONAT DE SON FERRER (CALVIÀ, MALLORCA)

Jordi Hernández-Gasch

Investigador adscrit a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Resum: El present article és la segona part de l'estudi sobre la ceràmica comuna, de cuina i la vaixel·la fina de diverses produccions localitzades en els contextos de culte del turriforme de Son Ferrer a Mallorca. Si a la primera part s'hi tractaren les ceràmiques de producció ebusitana ara es consideren els materials principalment del nord d'Àfrica, la Península Ibèrica i la Península Itàlica, tant de la fase balear com de la fase romana del jaciment. Les troballes s'han comparat també amb d'altres jaciments menorquins i sobretot mallorquins amb dades sovint encara inèdites. El conjunt s'adiu bé als contextos de culte, també els de caire funerari: Destaca la possible utilització de dos vasos com a urnes d'inhumació infantil i una producció a torn tal vegada local.

Paraules clau: Ceràmica comuna, vaixel·la fina, ritual funerari, època balear, època romana, Illes Balears.

Abstract: This article is the second part of a study on the common ware, cooking ware and fine ware found in cult contexts of Son Ferrer's turriform structure, in Mallorca. The first part analyses ceramics from Ebusitan production. Materials from North-African, the Iberian Peninsula and the Italic Peninsula are also considered, both from the Balearic and the Roman phases of the site. Finds are also compared with some other in Minorcan and especially Majorcan sites, with some data still unpublished. The assembly responds to cult contexts, also the funerary ones. The possible use of two vases as child inhumation urns is highlighted, as well as a pot, possibly locally made.

Key words: Common ware, cooking ware, fine ware, funerary ritual, Balearic period, Roman period, Balearic Islands.

Rebut el 16 d'octubre de 2016. Acceptat el 18 de desembre de 2018.

Abreviatures: a.n.e. = abans de la nostra era, COM EB = comuna ebusitana; COM IB = comuna ibèrica, COM IND = comuna indeterminada, COM IT = comuna itàlica, com. Pers. = comunicació personal, COM PUN = comuna púnica, COM ROM OX = comuna romana oxidada, COST CAT = ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana, CUI AFR = ceràmica de cuina africana, doc. i. = documentació inèdita, Eb. = ebusitana, H. = Hayes, IB PINT = ceràmica ibèrica pintada, L. = Lamboglia, n.e. = de la nostra era, NMI = nombre mínim d'individus, NR = nombre de restes, T. = tipus, TSSA = *Terra sigillata* africana A, TSAC = *Terra sigillata* africana C, TSI = *Terra sigillata* itàlica, TSB = Turó de ses Beies, TSF = Turriforme de Son Ferrer, TSSG = *Terra sigillata* sudgàlica, UE = unitat/s estratigràfica/ques, v.g. = *verbi gratia*.

1. Introducció

La segona part de l'estudi¹ realitzat sobre la ceràmica comuna, de cuina i la vaixel·la fina del turriforme de Son Ferrer aplega les produccions no estudiades prèviament pel mateix o d'altres autors. La primera part es pot consultar en aquesta mateixa revista.² Les taules amb la quantificació de cada unitat estratigràfica i la quantificació per fases van ser publicades aleshores. Els percentatges als que es fa referència al llarg del present article es refereixen a aquestes taules.

2. Àrees de producció, produccions, formes, tipus i cronologia

Les àrees de producció i les produccions tractades ara són: el Nord d'Àfrica (COM PUN, CUI AFR, TSAA i TSAC), la Península Ibèrica (COM IB, COST CAT, IB PINT), la Península Itàlica (COM IT, TSI), províncies romanes no determinades (COM ROM OX, TSSG i ungüentari) i una producció indeterminada, tot i que tal vegada local.

2.1. Àrea productora: Nord d'Àfrica

Aquesta zona comprèn tres produccions cronològicament i culturalment diferenciades. Les ceràmiques comunes de tradició púnica (COM PUN), per una banda, i les ceràmiques de cuina d'època romana (CUI AFR) i la vaixel·la fina caracteritzada com a *Terra sigillata* africana (en les variants A i C), per l'altra. Atesa la disparitat cronològica de les produccions es donen els percentatges de la quantificació exclusivament per a cada classe.

2.1.1. Classe de producció: Comuna púnica (COM PUN)

Amb 27 restes i 4 individus, representa entre el 2 i el 2,5% per NR i el 6,5 i 7,5% per NMI de la ceràmica comuna de Son Ferrer a la fase balear, l'única que presenta aquesta producció. En el santuari de la Punta des Patró existeixen 2 individus de producció púnica no ebusitana, un dels quals centromediterrani i l'altre indeterminat, que sumen un 2,4% per NMI i un 4,2% per NR, al qual se li ha de sumar un altre exemplar probablement púnic.³

Formes, tipus i cronologia (lâm. 1):

Olla (TSF-9-1821)

L'exemplar TSF-9-1821 correspon a una vora d'un petit contenidor o olla, la procedència de la qual sembla ser púnica, si bé no ebusitana. La pasta és de color rosat, molt ben depurada, fina, amb desgreixant de partícules blanques, dura, de tacte aspre i fractures netes. Presenten per ambdues superfícies una engalba de color beix-groc, damunt el qual s'aprecia desgreixament molt fi de partícules fosques.

¹ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Estudi de la vaixel·la fina i de les ceràmiques comunes i de cuina trobades en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)*, inèdit.

L'estudi va ser encomanat pel Dr. Manel Calvo i Dr. Jaume García, codirectors del projecte de recerca del turriforme de Son Ferrer, a qui volem agrair la confiança feta i les facilitats prestades per a la realització del treball, així com les informacions rebudes. Els materials van ser revisats, tant a nivell d'inventari, com de dibuix de les peces, en el laboratori d'arqueologia del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears durant l'any 2012.

² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció punicoebusitana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)", *BSAL*, 73, 2017, p. 15-59.

³ SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca", *Cypsel*, 14, 2002, p. 112 i fig. 8,12-14.

Similar al tipus 3102 de Puerta, el qual correspon a una olla o urna amb vora bífida i cos globular, coberta de vegades amb engalba blanca. Aquest atuell típic del repertori ceràmic tarδοibèric ha aparegut en contextos de 50-10 a.n.e.⁴ L'exemplar de Son Ferrer, però, no presenta pasta ibèrica.

A Son Fornés existeix un fragment d'olla ansada de possible procedència nord-africana en un context d'abocador que presenta materials entre 150-25 a.n.e., amb una major incidència en el primer quart de segle I a.n.e. (doc. i.).⁵

Bol / L. 26/27 ab (TSF-9-1852, TSF-44-2083, TSF-62-964)

El bol inspirat en la forma L. 26/27 ab s'ha documentat en dos tipus de pasta. Una (TSF-9-1852) és de color gris, amb desgredant de fines partícules negres i blanques, de tacte granulós. Presenta restes d'engalba/vernís negre mat per l'interior i en el terç superior exterior. L'altra (TSF-44-2083, TSF-62-964) és de color groc verdós, amb desgredant de fines partícules negres abundants, blanques i algunes de brillants, de tacte granulós i estratificada. Presenta restes d'engalba/pintura/vernís negre mat a ambdues superfícies. Aquest darrer exemplar pertany al taller metropolità de Cartago, probablement a la classe Byrsa 401. Apareix en nivells de la destrucció de la ciutat en el 146 a.n.e., que contenen també materials mesclats anteriors.⁶

A Mallorca se n'ha documentat a l'ancoratge nord de Na Guardis, en un context poc clar, i a la primera fase de l'edifici 7-14-15 situat al mateix illot, datat a finals del s. III a.n.e.

2.1.2. Classe de producció: Cuina africana (CUI AFR)

Amb 12 restes i 7 individus, representa entre el 2 i el 14% per NR i el 15 i el 24% per NMI de la ceràmica comuna de la fase romana, en la qual s'enquadra tota la producció.

Formes, tipus i cronologia (lãm. 1):

Cassola / L. 10 / H. 23 (TSF-62-1499)

De manera testimonial es documenta un fragment característic de carena que pertany a una cassola de la forma L. 10 (A o B) o H. 23 (A o B), la qual es post datar entre 50-450 n.e.⁷

Entre els contextos indígenes, se n'ha publicat procedent dels santuaris de Son Mas⁸ i de Torralba d'en Salort,⁹ en aquest darrer cas localitzats, el primer i el darrer, en contextos

4 PUERTA LÓPEZ, C.: *La ceràmica comuna romana a la costa laietana: (Les ciutats romanes de Baetulo i Illuro i el l'assentament ibèric de Can Balençó), Laietania*, 12, Mataró, 2000, p. 59, fig. 17,10.

5 Volem agrair novament als doctors Vicente Lull, Rafael Micó, Roberto Risch i Cristina Rihuete, codirectors del jaciment de Son Fornés, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris de materials de les campanyes dutes a terme entre els anys 1975 i 1990, els quals, i pel que fa a les produccions a torn, vam contribuir a revisar entre els anys 2010 i 2012. L'estimació de la cronologia dels contextos i de les fàcies ceràmiques representades és una proposta pròpia. S'han referenciat les dades com a documentació inèdita, abreviat com a "doc. i."

6 GUERRERO, V. M.: *La Ceràmica Protohistòrica a Torno de Mallorca (s.VI-I a.C.)*, Oxford, 1999, p. 20.

7 AGUAROD OTAL, C.: *Ceràmica romana importada de cocina en la tarraconense*, Zaragoza, 1991, p. 267 i 269.

8 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine du site culturel de Son Mas (Majorque, Espagne)", *Actes du Congrès de Langres (17-20 de maig de 2007)*, SFECAG, Marseille, 2007, fig. 12,3.

9 FERNÁNDEZ-MIRANDA FERNÁNDEZ, M.: *El poblado de Torralba d'en Salort (Alaior, Menorca)*, Palma, 2009, lãm. 11,7; 13,4; 30,18 i 33,22.

medievals i, els altres dos, del 150-225 n.e.¹⁰

Pel que fa als contextos domèstics, se'n coneixen 3 individus procedents de les excavacions antigues de Son Fornés, en un context arqueològic d'enderroc que conté materials de finals s. II i I a.n.e. junt a d'altres més moderns a partir de 50 n.e. i sobretot 150-225 n.e. (doc. i.). També se'n coneix un altre exemplar procedent de les excavacions dels anys seixanta de ses Païsses¹¹ i, si el tipus és correcte, tres més atribuïdes erròniament a TSA,¹² totes les quals sense context. Tres individus més provenen de Biniparratx petit, els quals van ser localitzats en el nivell superficial (UE 1) i en els nivells d'enderroc del pati (UE 21 i 39), datats del s. II n.e. (Hernández-Gasch 2009: 34, 36, 40 i 49).¹³

Les tapadores:

Ostia I, 261 / Ostia III, 332 (TSF-101-108)

Existeix un fragment de tapadora de difícil adscripció entre els tipus Ostia I, 261 i Ostia III, 332, els quals es daten respectivament entre 15-400 i 30-230 n.e.¹⁴

Coneixem exemplars de la tapadora Ostia I, 261 a la casa 1 del poblat de Biniparratx petit, tant a la UE 2, com a les UE 21 i 47, a més d'un altre exemplar a la UE 14, sense atribució a tipus (Hernández-Gasch 2009: 121 i lám. 5; 159 i lám. 12; 161, i 141, respectivament). La UE 2 és un abocador o femer que per posició estratigràfica i els materials inventariats sembla poder datar-se de s. II n.e., de la mateixa manera que l'enderroc UE 21, mentre que la UE 47 correspon al nivell d'ús del pati en ús durant la segona meitat del s. I n.e.¹⁵

Ostia III, 332 (TSF-44-2135)

L'altre exemplar de tapadora es pot adscriure al tipus Ostia III, 332, datat del 30-230 n.e.¹⁶

En contextos indígenes balears s'han publicat tapadores de cuina africana del santuari de Son Mas¹⁷ i de Torralba d'en Salort; en aquest darrer cas, dos possibles exemplars de la

10 Pel que fa al santuari de Torralba d'en Salort ens hem basat en la recent publicació dels esborranys del malaguanyat Dr. Manuel Fernández-Miranda per, a partir de les descripcions de les peces i els dibuixos, assajar una classificació actual i establir, d'aquesta manera, una seqüència cronoestratigràfica pel recinte de taula posada al dia.

11 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca). Campañas 1999-2000 y Estudio de los materiales de las campañas de la Misión Hispano-Italiana 1959-1963*, 2005, p. 306 i 445. <<https://www.academia.edu/20196674>> (Consulta: 10-10-2016).

12 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 306 i 445.

13 La casa 1 del poblat de Biniparratx petit va ser excavada per nosaltres entre els anys 2000 i 2003. L'inventari i els dibuixos de materials van ser realitzats per Míriam Castrillo i Jordi Hernández-Gasch. La memòria es pot consultar online: HERNÁNDEZ-GASCH, J. (coord.): *Memòria científica de la Casa 1 de Biniparratx Petit (Sector B)-"Casa Serra-Belabre" (Sant Lluís, Menorca). Campanyes de 2000, 2001 i 2003*, Lorca, 2009, p. 34, 36, 40 i 49. <<https://www.academia.edu/17618092>> (Consulta: 10-10-2016).

14 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 247 i 248.

15 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 14 i 121-122, 36 i 40 i 34 i 40, respectivament.

16 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 248.

17 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 12.4-6.

forma H. 196,¹⁸ la qual té una cronologia de producció de 70-250 n.e.¹⁹ Van ser localitzats en contextos medievals.

En ambients domèstics se'n coneixen procedents de les excavacions antigues de Son Fornés, en concret, un fragment d' Ostia I, 264 o Ostia III, 170, localitzat en un nivell amb materials majoritàriament del 125-75 a.n.e. i del 25 a.n.e - 50. n.e., moment dins el qual s'ha d'adscriure dit fragment; un altre exemplar de H. 196, procedent d'un estrat datat en el 75-125 n.e., i un darrer individu similar a la forma Ostia II, 302, que resulta intrusiu en un context material d'època romanorepublicana (doc. i.).

De les excavacions antigues de ses Païsses només se'n coneix un exemplar sense tipus,²⁰ mentre que a les campanyes dels anys 1999 i 2000 n'hi ha diversos exemplars a les UE 1, 14 i 74, dels quals l'únic que s'ha pogut identificar correspon a la forma Ostia II, 302, trobada a la UE 14. Es tracta d'un nivell que, pels materials inventariats, sembla formar-se a la segona meitat del s. I n.e.,²¹ mentre que la UE 1 és un nivell superficial amb abundant material altimperial i la UE 74 sembla formada al s. I n.e.²²

De l'edifici R25 de ses Païsses només n'hem localitzat a la UE 1 (04) i 2A (05),²³ que són nivells amb materials mesclats però amb un gruix d'importacions altimperials, com els mateixos exemplars de cuina africana. També apareix documentada en el mateix estrat la forma Ostia II, 302²⁴ i nombrosos plats/tapadores de cuina africana sense atribució a un tipus concret a les UE 1 (04), 2(04), 2A(05), 2B i G (05), 3B, C i D (05), 11 (05), 32 (05), 33 (05), 28G (06), 58 (06).²⁵

2.1.3. Classe de producció: *Terra sigillata africana A (TSAA)*

Està present de forma dèbil (NR= 3 i NMI= 2) entre la ceràmica estudiada aquí, entre l' 1% i el 3,5% per NR i el 7 i el 8% per NMI de la fase romana, que acull tota la producció.

Formes, tipus i cronologia (làm. 1):

Copa / H. 8A (TSF-36-705)

18 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 5bis,2 i 15,8.

19 HAYES, J.: *Late Roman Pottery*, British School at Rome, Londres, 1972.

20 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 308.

21 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 87-88.

22 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 83 i 56, respectivament.

23 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavaciones en el Edificio 25 ("Climent Garau")*. Campañas 2004, 2005, 2006, 2009, p. 720 i 2/225 i 55/225<<https://www.academia.edu/20195097>> (Consulta: 10-10-2016). Quan el número d'unitat estratigràfica va seguit d'una lletra correspon a àmbit o subsector; entre parèntesis s'especifica el número de campanya. Val a dir que la cronologia pot variar substancialment pel que fa a un mateix número d'unitat estratigràfica, no només entre campanya, sinó també, almenys en l'únic cas explicitat (UE 2A a G - ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 488 i 489), entre subsectors d'una mateixa campanya, per la qual cosa no és el número que es refereix a un únic context o unitat estratigràfica, sinó la combinació de número, any i, tal vegada, lletra. El número de pàgina, quan va seguit de "/225", correspon al d'inventari, on 225 és el número total de pàgines de l'inventari.

24 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 55/225

25 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 2/225; 6 i 7/225; 55, 56 i 59/225; 64 i 74/225; 76, 78 i 80/225; 99/225; 153/225; 155/225; 177/225; 206/225.

Existeixen dos fragments que pràcticament formen el perfil sencer d'una copa del tipus H. 8A. Si bé la cronologia general del tipus abraça entre el 80/90-160 n.e., l'exemplar és una variant primerenca, d'època làvia (69-96 n.e.).²⁶

Es troba també un exemplar H. 8B, datat del 150-200 n.e.,²⁷ en el santuari de Torralba d'en Salort,²⁸ localitzat fora de context en un nivell medieval. No el tenim documentat en els contextos domèstics revisats.

A més s'ha inventariat un altre petit fragment de copa de TSAA, al qual no s'ha pogut atribuir un tipus concret.

2.1.4. Classe de producció: *Terra sigillata africana C* (TSAC)

També cal assenyalar que s'ha examinat un fragment informe de possible *Terra sigillata africana C* (TSAC), la cronologia general de producció de la qual s'estén entre ca. 200-500 n.e.

2.2. Àrea productora: Península Ibèrica

Les produccions de vaixel·la i ceràmica comuna detectades al jaciment de Son Ferrer procedents de la península ibèrica es redueixen a les produccions de l'àrea ibera, amb especial incidència de les produccions iberes de la costa catalana.

S'hi detecten tres produccions: ceràmica comuna ibèrica, ceràmica grisa ibèrica de la costa catalana i ceràmica ibèrica pintada.

S'han classificat 511 fragments i 9 individus d'aquesta àrea productora, entre el 36,5 i el 50% per NR i el 14,5 i 17% per NMI respecte del conjunt de la ceràmica d'època balear objecte d'aquest estudi.²⁹

2.2.1. Classe de producció: Comuna ibèrica (COM IB)

Es classifica com a ceràmica comuna ibèrica 76 fragments i 2 individus, entre el 5 i el 8% per NR i entre el 3 i el 4% del conjunt de la ceràmica d'època balear considerada. Cal tenir present que alguns fragments podrien haver estat pintats o pertànyer a exemplars pintats. En tot cas, pel fet de no haver conservat o presentar restes de pintura s'han classificat aquí i no com a ceràmica ibèrica pintada.

Respecte de la resta de produccions ibèriques, la ceràmica comuna representa el 15% per NR i el 22% per NMI.

Formes, tipus i cronologia (lòm. 2):

Urna (TSF-62-949 i TSF-62-990)

Els 26 fragments corresponents a la peça TSF-62-949 n'han permès restituir el perfil sencer. Presenta una pasta de color beix/ataronjat, amb un desgreixant fi de partícules blanques,

²⁶ HAYES, J.: *Late Roman...*, p. 32-35.

²⁷ HAYES, J.: *Late Roman...*, p. 32-35.

²⁸ FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lòm. 11,5.

²⁹ La gran diferència de l'impacte d'aquesta producció en el conjunt estudiat en funció de si es considera el NR o el NMI deriva de l'existència d'un únic exemplar de mida gran de ceràmica ibèrica pintada que conserva bona part del vas. Només d'aquesta tenalla s'han recuperat 374 fragments.

fosques i micàcies, lleugerament granulosa, estratificada i dura. Està coberta per l'exterior per una engalba groga.

Els paral·lels es troben en les ceràmiques comunes d'engalba blanca del nord-est del Principat, donades a conèixer per primera vegada per Nolla l'any 1981. La seva cronologia s'ha establert entre mitjan s. II i s. I a.n.e.

En concret, l'exemplar remet a la forma 1B,³⁰ una urna de dimensions considerables, amb cos en forma de bóta, més esvelta que la forma 1A, coll curt i estrangulat i llavi exvasat molt ben marcat, còncau per l'interior, probablement per facilitar l'encaix d'una tapadora. Presenta dues nanses contraposades, en forma d'orella, les quals s'enganxen per sota el coll. Els exemplars de la forma 1 tenen una base umbilicada, amb un robust botó central, que no es troba en l'exemplar de Son Ferrer. En canvi, la base de TSF-62-949 pertany al segon grup de bases classificades per Nolla,³¹ el qual mostra un peu diferenciat, més o menys curt i senzill i amb el fons enlairat, amb botó central, més o menys robust. Es tracta del perfil típic de les bases de les gerres de la forma 2, 3, 4 i 5.³²

En la mesura dels nostres coneixements aquesta producció, identificada ja fa 35 anys, només s'havia donat a conèixer recentment en contextos mallorquins a partir d'un fragment informe localitzat en el santuari 1 de Son Fornés.³³ M.J. Conde no la va localitzar a entre els materials ibèrics que va estudiar de *Pollentia*.³⁴

Quant al seu ús a Son Ferrer i davant l'existència d'inhumacions infantils en urna de marès i ceràmica en el jaciment, no es pot descartar que retingués la mateixa funció atorgada al recipient en els ambients ibers originals, si bé aquesta associació no s'ha pogut documentar arqueològicament a Son Ferrer.³⁵

El fragment de vora TSF-62-990 presenta també una pasta és de color beix/ataronjat, amb desgreixant fi de partícules blanques, fosques i micàcies, tot i que és farinosa al tacte, a diferència de l'exemplar TSF-62-949, diferència que tal vegada derivi de condicions de preservació. Té un acabat consistent en una engalba clara per la superfície externa. Fragmentada per la vora, conserva restes de la revora per al possible encaix d'una tapadora.

"Lagynos" (TSF-62-1000)

La forma TSF-62-1000 presenta una pasta de color ataronjat, amb desgreixant fi de partícules blanques, fosques i micàcies, rugosa i relativament dura. La superfície externa està coberta per una engalba de color beix, brunyida.

30 NOLLA BRUFAU, J.M.: *La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a.C.) al nord-est del Principat*, Girona, 1981, p. 53 i 55, fig. 1,2.

31 NOLLA, J. M.: *La ceràmica d'engalba...*, p. 55 i fig. 5,4 a 6.

32 NOLLA, J. M.: *La ceràmica d'engalba...*, p. 55.

33 AMENGUAL, P.M. *et alii*: "S1. Un edifici singular en el Son Fornés d'època clàssica (segles III a.n.e-I de n.e.)", a RIERA, M. (coord.): *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 2012, p. 74.

34 CONDE i BERDÓS, M. J.: "Noves dades sobre la presència de ceràmica ibèrica al Mediterrani Occidental: materials republicans i imperials de les comarques gironines", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, 1996-97, p. 336.

35 NOLLA, J. M.: *La ceràmica d'engalba...*, p. 61.

Aquest exemplar conserva només la part del cos i la base. Recorda els *lagynoi* àtics produïts a partir de principis del s IV a.n.e.³⁶ i localitzats a algunes necròpolis ibèriques com la del Puig de Serra³⁷ i al gobelet Gb2,³⁸ fabricat a la segona meitat del s. II a.n.e. Tanmateix, en el cas de TSF-62-1000 presenta una carena marcadíssima allunyada del prototipus o del tipus esmentats.

2.2.2. Classe de producció: Ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana (COST CAT)

La ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana està representada per 55 fragments i 4 individus, entre el 4 i el 5% per NR i entre el 6,5 i el 7% per NMI del conjunt de la ceràmica d'època balear que s'estudia aquí. Són xifres molt allunyades del 40 % del total d'individus o el 49,4 % dels fragments del santuari de la Punta des Patró.³⁹

Respecte de la resta de produccions ibèriques, la ceràmica grisa ibèrica de la costa catalana ateny l'11% per NR i el 44% per NMI.

A Mallorca predominen de manera abassegadorada dins d'aquesta producció les gerres, sobretot bicòniques, molt vinculades als llocs de culte. Amb tot, coneixem altres tipus vasculars, com els bols o copes. Així, dins els contextos d'hàbitat, a s'Hospitalet s'ha documentat una copa del tipus 2 en contextos de 130-120 a.n.e. (doc. i),⁴⁰ el qual té una cronologia de producció de 200-50 a.n.e.,⁴¹ mentre que a Son Fornés es documenta una petita escudella datada del 30 a.n.e. - 30 n.e.⁴² dins un nivell que conté materials del 125-75 a.n.e. junt a d'altres, als quals pertany aquest exemplar, del 25 a.n.e. - 50 n.e. (doc. i.).

A ses Païsses se n'han donat a conèixer dels diversos moments d'intervenció arqueològica al jaciment. Així, a les campanyes antigues existeixen 28 vores i un perfil sencer, més 24 bases i 5 nanses corresponents a aquesta producció. Moltes de les formes, incloses les vores, no estan associades a una forma vascular; de les que ho estan, 17 vores corresponen a gerres, una vora i una base a bols i una base a una copa.⁴³

De la darrera època d'intervencions a ses Païsses iniciada l'any 2004, s'indica la presència d'elements formals de la producció a R14, malauradament sense referència a forma ni tipus.⁴⁴ Succeeix el mateix a la UE 2A (05) de R25, entre d'altres contextos d'aquest edifici, en la qual s'inventarien fins a 12 vores sense esmentar en el llistat de materials a quina mena

36 SPARKES, B. A.; TALCOTT, L.: *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery*, Princeton, 1970: p. 190, 1192-1196, fig. 39.

37 MARTÍN I ORTEGA, M. A.; GENÍS I ARMADÀ, M.T.: "Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró), Segles VI-IV aC", *Estudis del Baix Empordà*, 12, 1993, p. 35 i fig. 6,4.

38 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique commune ibérique", *Lattara*, 6, 1993, p. 354.

39 SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112 i gràfic 10.

40 Agraïm també al doctor Damià Ramis i a la sra. Magdalena Salas, codirectors del jaciment de s'Hospitalet vell, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris dels materials a torn de les campanyes dels anys 2012 a 2014, els quals ens van ser encomanats i hem realitzat després de cada intervenció.

41 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise de la côte catalane", *Lattara*, 6, 1993, p. 393.

42 BARBERÀ, J.; NOLLA, J.M.; MATA, E.: *La ceràmica grisa emporitana*, Barcelona, 1993, p. 82, lám. 8,2.

43 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 445-449, 466, 476-478 i 489.

44 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Edificio 14 "José Antonio Martínez"*, 2011, p. 137 i 139 <<https://www.academia.edu/20194661>> (Consulta: 10-10-2016).

de vas correspon (bol, gerra, gerra bicònica...).⁴⁵ En una altra part del treball s'indica que existeixen gerres a les UE 2A, 28 40D, entre d'altres,⁴⁶ essent la UE 28 (04) de segona meitat de s. II a.n.e. i la UE 40 de s. IV a.n.e.⁴⁷

A Biniparratx petit, a més dels bicònics, que són la forma més representada amb diferència s'han inventariat altres gerres, copetes i pàteres.⁴⁸ La manca de dibuix o de concreció tipològica no permet aportar més informació. Existeixen també vores inventariades sense referència a forma vascular.⁴⁹ En canvi, s'ha identificat una base de copa,⁵⁰ probablement del tipus 7,⁵¹ datada del s. III i II a.n.e. i quatre vores⁵² d'una copa del tipus 2.⁵³

Formes, tipus i cronologia (làm. 2):

Les gerres:

Gerra (TSF-44-2026)

Existeix un petit fragment de producció ibèrica grisa de la costa catalana que correspon a una vora girada d'una gerra. Si bé és molt probable que correspongui a una gerra bicònica, la manca de més part del perfil no permet afirmar-ho amb rotunditat. Cal recordar, però, que les produccions de gerres bicòniques o "bicònics" són de les més massives i, sens cap mena de dubte, de les més exportades arreu i també a les Illes Balears.⁵⁴ Sense especificar si es tracta d'un exemplar bitroncocònic s'esmenta un individu en els nivells d'ús del santuari de ses Païsses,⁵⁵ comentats en una altra banda.⁵⁶ Dues bases de gerres d'aquesta producció s'han publicat procedents del santuari de Son Mas.⁵⁷

Gerra bicònica (TSF-62-1001)

Existeix un altre fragment que cobreix la meitat inferior, incloent-hi la carena, d'una gerra bicònica. La cronologia de la producció es pot establir entre el 400-50/30 a.n.e.⁵⁸ Tanmateix, la carena ben marcada de l'exemplar de Son Ferrer es pot observar en les produccions de s. II a.n.e. (v.g. Gb4 i Gb5 de la classificació d'Aranegui).⁵⁹

⁴⁵ ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 55 i 56/225.

⁴⁶ ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 723.

⁴⁷ ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255 i 93, respectivament.

⁴⁸ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 133, 145, 151, 152, 171, 174 i 188.

⁴⁹ V.g. HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 141 i 144.

⁵⁰ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 81 i làm. 20.

⁵¹ CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 394.

⁵² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 176 i làm. 37.

⁵³ CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 393.

⁵⁴ GUERRERO, V. M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p.64.

⁵⁵ ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavación del Edificio 1*, 2010.<<https://www.academia.edu/20194579>> (Consulta: 10-10-2016).

⁵⁶ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Ceràmiques comunes...", p. 45 i 46.

⁵⁷ DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 9, 29 i 30.

⁵⁸ RODRÍGUEZ, A.: "La ceràmica de la costa catalana a Ullastret", Girona, 2003, p. 28-31. BARBERÀ, J.; NOLLA, J.M.; MATA, E.: *La ceràmica grisa...*, p. 32.

⁵⁹ ARANEGUI GASCÓ, C.: "La cerámica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises", a LÉVÉQUE, P.; MOREL, J.-P.

A l'anomenada habitació A del Puig d'en Canals, que interpretam com a un santuari, se'n va recuperar un exemplar sencer,⁶⁰ probablement del nivell 2 en el qual hi van aparèixer nombrosos fragments de ceràmica ibèrica grisa, de ceràmica campaniana (sense referència a classe) i un denari ibèric de Kese,⁶¹ conjunt que es pot datar del s. II a.n.e.

A més, està present en el santuari de la punta des Patró, en els nivells d'ús de la segona meitat de s. II a.n.e.⁶² Se n'ha comptabilitzat fins a 29 individus dels 33 que recull aquesta producció i dels 34 de totes les produccions ibèriques ceràmiques, sense incloure el material amfòric.⁶³ Els 4 individus restants corresponen a copes petites del tipus Cp6,⁶⁴ les quals tenen un interval de producció de s. III-II a.n.e.

També es localitza al santuari de Son Carrió, en un conjunt material fora de context, com sigui que prové del garbellatge de les terres acaramullades a l'exterior procedents de l'excavació del propi recinte,⁶⁵ que sembla situar-se, en tot cas, a finals del s. II a.n.e. o tal vegada inicis del s. I a.n.e.⁶⁶ Els exemplars corresponen als tipus Gb5 i Gb7 d'Aranegui,⁶⁷ datats a la segona meitat del s. II a.n.e.

Al santuari de Son Corró també es van recuperar un exemplar de Gb7 a finals del s. XIX,⁶⁸ confirmat per Fernández-Miranda.⁶⁹ Del mateix tipus, se'n coneix un exemplar al santuari de Son Favar,⁷⁰ localitzat en un nivell de cendres que indica la destrucció del recinte i que es pot datar de finals del s. II a.n.e.

De les excavacions de William H. Waldren en el santuari de Son Mas se n'ha publicat un

(eds.): *Cerámiques helléniques et romaines*, II, Besançon-Paris, 1987, p. 87-98. CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 395.

60 ENSEÑAT ESTRANY, B.: "Soller, Mallorca. El Puig d'en Canals", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, III-IV/1, 3, 1954, p. Lám. XLIII.

61 ENSEÑAT, B.: "Soller, Mallorca...", p. 41.

62 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.: "El santuari talaiòtic de Sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca)", *Tribuna d'arqueologia 2000*, Barcelona, 2003, p. 94 i fig. 4,7. SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", fig. 6,6-21.

63 SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112.

64 SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", fig. 6,2-5.

65 AMORÓS, L. R.: "Nuevos hallazgos en Son Carrió", *BSAL*, XXIX, 1948, p. 363, fig. 2,16 i 17.

66 La identificació dels exemplars de Son Carrió s'ha efectuat a partir de les làmines publicades. La cronologia del conjunt es pot establir a la segona meitat del s. II a.n.e. a partir dels exemplars més recents: un gobelet de parets fines (tal vegada, Mayet II -LÓPEZ MULLOR, A.: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona, 1989. LÓPEZ MULLOR, A.: "Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares", a BERNAL CASASOLA, D.; RIBERA I LACOMBA, A. (coord.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 2008, p. 343-384.) i les dues gerres bicòniques que es comenten. Les formes de la campaniana A (L. 31 a i b i possiblement L. 5) estarien al voltant d'aquesta data (180-50 a.n.e.-VIVAR LOMBARTE, G.: "La cerámica campaniense A", a ROCA ROUMENS, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, M. (coord.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 2005, p. 25-45).

67 AMORÓS, L. R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364 i fig. 2,16 i 17, respectivament.

68 FERRÀ, B.: "Hallazgos arqueológicos en Costitx", *BSAL*, 6, 1895, fig. II,6.

69 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Yacimientos talayóticos para el estudio de la romanización en la isla de Mallorca", *Symposium de Arqueología. Pollentia y la Romanización de las Islas Baleares*, Mallorca, 1983, lám.7,7.

70 AMORÓS, L.R.; GARCÍA-BELLIDO, A.: "Los hallazgos arqueológicos de Son Favar, Capdepera (Mallorca)", *Archivo Español de Arqueología*, 66, 1947, fig. 13 i 20.

altre fragment, sense que se'n pugui especificar el tipus.⁷¹

A Torralba d'en Salort Fernández-Miranda va documentar dos exemplars pràcticament sencers de Gb7,⁷² localitzats, respectivament, en un context de 150-100 a.n.e. i en un altre que conté materials de 100-50 a.n.e. i 1-50 n.e.

En contextos funeraris se n'han trobat i publicat, també del tipus Gb7 a la cova de Son Bosc i del Gb5 a la Cova Monja.⁷³

Dins els contextos d'hàbitat, se n'ha publicat procedent del Turó de ses Beies.⁷⁴

Tenim coneixement directe de la presència de bicònics al jaciment de Son Fornés on apareixen amb relativa freqüència a la fase "clàssica" del poblament, en contextos datats del s. II-I a.n.e. En concret, s'ha identificat el tipus Gb4 o 7 en un nivell molts dels materials del qual coincideixen entre 125-75 a.n.e. i un fragment de Gb7 en un nivell datat del 25-50 n.e., però que presenta nombrosos materials de cronologies anteriors, de la segona meitat del s. II a.n.e. i del tercer quart del s. I a.n.e. La resta de fragments no permeten una classificació a un tipus concret de bicònic. En tot cas, es troben sobretot en contextos ceràmics a partir del 175/150 a.n.e. fins el 50/25 a.n.e. (doc. i.).

A les excavacions antigues de ses Païsses de G. Lilliu, d'entre les gerres documentades, només tenim referència a tipus pel que fa als 4 individus localitzats en el nivell superficial del recinte 8 (R8), els quals pertanyen a una gerra bicònica dels tipus Gb 4, 5 o 6 d'Aranegui, datats entre el 200 i el 70 a.n.e.⁷⁵

De les excavacions de finals de la dècada dels noranta del s. XX i inicis de la present centúria de J. Aramburu-Zabala i J. Hernández-Gasch a ses Païsses, se'n coneixen a les UE 1, 6, 7, 10 i 17. De la UE 10 prové un exemplar de Gb6, produït entre 100-70 a.n.e., i una copa Cp2,⁷⁶ que presenta una cronologia de producció d'entre 200 i 50 a.n.e.⁷⁷ Les cronologies de la resta d'unitats estratigràfiques són les que segueixen: època altimperial per a la UE 1, inicis del s. I a.n.e. per a la UE 6, segona meitat d'aquesta centúria per a la UE 7, i finals de s. II a.n.e. i mitjan s. I n.e. per a la UE 7 i 130-50 a.n.e. per a la UE 17.⁷⁸ Amb posterioritat, Aramburu-Zabala consigna una gerra bicònica a la UE 3 (04) de R25 del mateix poblament.⁷⁹

De les excavacions a la casa 1 de Biniparratx petit procedeixen un nombre altíssim d'exemplars bicònics tant de contextos homogenis com d'altres heterogenis. Així se'n documenten a les UE 1, 2, 7, 14, 16, 18, 21, 41, 42, 47, 57, 58, 59, 64, 68, 69, 73, 82, 86,

71 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 14,8.

72 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 9,28 i làm. 32,4.

73 ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales mallorquinas en la Edad del Hierro*, Excavaciones Arqueológicas en España, 118, Madrid, 1981, p. 41, fig. 18,2 i 75, fig. 30,11, respectivament.

74 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions a Santa Ponça, Mallorca: El Turó de les Abelles*, Col·lecció La Deixa, 1, Monografies de Patrimoni Històric, Palma, 1998, fig. 17,1/228.

75 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 395.

76 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 306.

77 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 393.

78 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 83, 43, 44, 47 i 44, respectivament.

79 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 723 i 14/225.

123, 207, 210, 212, 220, 232, 239, 250, 251/252, 253/256.⁸⁰

Llevat del nivell superficial (UE 1), es tracta de nivells del darrer ús o abandonament (UE 47, 58, 59, 69, 73, 86, 210, 212 i 232), de reblliment o abocador (UE 2, 41, 123, 207, 220, 239, 250, 251/252 i 253/256) i d'enderroc (UE 7, 14, 16, 18, 21, 42, 57, 64, 68 i 82).⁸¹ L'arc cronològic que comprenen abasta des de finals s. III a.n.e. o inicis del II (UE 232), 250-50 a.n.e. (UE 251/252 i 253/256), 150-50 a.n.e. (UE 68), s. II a.n.e. (UE 64, 82, 239 i 250), s. I a.n.e. (UE 210 i 212), canvi d'era o al voltant (UE 42, 58, 59, 69, 73, 86 i 207) i primera (UE 7–segons inventari de materials-, 14, 41, 220) o segona meitat (UE 47 i 123) del s. I n.e. i primera meitat del s. II n.e. (UE 16 i 18) o tota la centúria (UE 2 – segons inventari de materials-, 21 i 57).⁸²

Finalment, també tenim coneixement directe d'una gerra de ceràmica a mà que imita un bicònic ibèric, trobat en el jaciment dels Antigors i que va ser ja donat a conèixer per Fernández-Miranda fa 40 anys.⁸³ D'altres imitacions a mà provenen de les coves d'enterrament de Son Cresta i de Son Julià.⁸⁴

2.2.3. Classe de producció: Ibèrica pintada (IB PINT)

Es classifica com a ceràmica ibèrica pintada 379 fragments i 3 individus, entre el 27 i el 37% per NR i entre el 5 i el 5,5% del conjunt de la ceràmica d'època balear considerada.⁸⁵

Respecte de la resta de produccions ibèriques, la ceràmica ibèrica pintada ateny el 74% per NR i el 33% per NMI.

Formes, tipus i cronologia (làm. 3):

Gerra (TSF-62-1002)

D'aquesta gerra se'n conserva només un fragment del coll i la vora. Presenta una decoració pintada de color marró i vinós que consisteix en una banda damunt el llavi i a la part interna de la vora i, per la superfície externa, en mitjos cercles encavalcats damunt una altra banda que marca el coll.

Mostra un perfil similar a la forma 16 de De Nicolàs i Conde.⁸⁶ La decoració és una variant d'un motiu típic de l'àrea ibèrica del sud-est, sobretot de les produccions tardanes (darreres manifestacions de l'estil d'Elx-Arxena), emprat per omplir frisos complementaris superiors o inferiors.⁸⁷

⁸⁰ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 119; 121; 123; 141; 126 i làm. 11; 146; 159 i 187; 149; 130; 162; 164, 187 i làm. 24; 168; 129; 133; 153; 135; 137; 145; 139 i làm. 19; 180 i làm. 30; 174 i làm. 32; 190 i làm. 33; 190 i làm. 34; 176 i làm. 37; 179; 190 i làm. 39; 181, i 182.

⁸¹ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 14, 15, 23, 26-27, 30-31, 34-36, 40-41 i 48.

⁸² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 39-41, 48-49, 121-123.

⁸³ FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Jarritas ibéricas de tipo ampuritano en las Islas Baleares. Cronología arqueológica y tipología analítica", *Trabajos de Prehistoria*, 33, 1976, p. 265, fig. 4 i 1983: 98 i nota 9.

⁸⁴ ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales...*, p. 51 i fig. 22,4 i p. 58, fig. 25,10-12, respectivament.

⁸⁵ L'altíssim NR respon a la conservació del perfil sencer de la tenalla, junt a l'alt índex de fragmentació que ha possibilitat l'escassa gruixa de les seves parets.

⁸⁶ DE NICOLÁS MASCARÒ, J.C. de; CONDE i BERDÓS, M.: *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Maó, 1993, p. 23 i 28.

⁸⁷ DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 31.

Aquest motiu ha estat identificat damunt un possible fragment de la forma 16, de diàmetre molt similar a l'exemplar de Son Ferrer, localitzat en el fons de Balears del Museu d'Arqueologia de Catalunya.⁸⁸

La forma es documenta al poblat de Trepucó,⁸⁹ a la cova de Son Boter en el barranc homònim, prop d'Alaior,⁹⁰ i al poblat de Son Fornés amb i sense decoració en un context de s. II-I a.n.e.,⁹¹ si bé el gruix de les importacions del nivell en què va aparèixer correspon al 125-75 a.n.e (doc. i.).

Tenalla (TSF-62-1535)

La peça TSF-62-1535 és una forma ben coneguda en el repertori vascular ibèric. Es tracta d'una tenalla de tendència globular amb el diàmetre màxim en el terç superior, vora exvasada de perfil de coll de cigne i base sense peu de fons umbilicat. La decoració pintada és lineal simple, consistent en bandes paral·leles de gruix variable de color vermell vinós i taronja.

Al poblat d'Alorda Park (Calafell) és una forma abundant, la qual apareix amb decoració en nivells de s. V, tot i que a la primera meitat del s. IV a.n.e. disminueix i deixa de ser majoritàriament decorada.⁹² En canvi, a les sitges ibèriques de Montjuïc (Barcelona) segueixen essent predominants durant el s. IV a.n.e.⁹³ En cronologies altes de ca. 500 a.n.e. fou emprada a les comarques catalanes de l'Ebre com a urna cinerària.⁹⁴ Tanmateix en aquesta mateixa àrea se seguiran produint fins ca. 200 a.n.e.⁹⁵

No sembla ser una forma documentada amb anterioritat a les Illes Balears,⁹⁶ ni tampoc en els treballs posteriors consultats. A la casa 1 del poblat de Biniparratx petit existeix un fragment de pasta grisa corresponent a una vora girada "triangular", decorada amb una banda de color vermell i atribuïda a una "urna".⁹⁷ La descripció, la manca d'atribució a un tipus i de dibuix de la peça ens impedeix a hores d'ara caracteritzar-la millor.

Atès el context d'aparició, a la UE 62, adjacent a la UE 101, nivell en el que es localitzaren les urnes d'inhumació en pedra i ceràmica a mà, el seu ús funerari és una possibilitat a contemplar. En aquest cas, s'hauria d'interpretar la seva deposició secundària a la part del corredor més allunyada a la cova com una neteja de l'espai funerari. En el procés de neteja s'hauria fragmentat la peça i dispersat el seu contingut.

88 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 135-136.

89 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 122.

90 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 107 i 109.

91 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 28 i 142.

92 ASENSIO I VILARÓ, D.; BRUGUERA I RIERA, R.; CELA I ESPÍN, X.; MORER I DE LLORENS, J.: "Una mina d'aigua a l'interior de la ciutadella ibèrica d'Alorda park (Calafell, Baix Penedès)", *Miscel·lània penedesenca*, 24, 1999, p. 127.

93 ASENSIO I VILARÓ, D.; CELA I ESPÍN, X.; MIRÓ I ALAIX, C.; MIRÓ I ALAIX, M.T.; REVILLA I CUBERO, E.: "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de port. Barcelona", *Quarhis*, Època II, 5, 2009, p. 50.

94 NOGUERA GUILLÉN, J.: "Els primers batecs ibèrics a la Ribera d'Ebre. El jaciment del Coll del Moro (Serra d'Almos, Tivissa)", *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, 15, 2001, p. 58.

95 DILOLI FONS, J.: "La ceràmica ibèrica a torn al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre, Montsià i Baix Maestrat). Un assaig de classificació", *Cypselà*, 17, 2008, p. 245.

96 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*

97 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 174.

2.3. Àrea productora: Península Itàlica

De la península itàlica provenen dues produccions de vaixel·la i ceràmica comuna localitzades al jaciment de Son Ferrer, l'una adscribible a l'època balear (ceràmica comuna itàlica, en bona mesura de cuina), i l'altra a l'època romana (*Terra sigillata* itàlica).

En conjunt es detecten 22 fragments i 6 individus d'aquesta zona geogràfica. Els percentatges es donen a continuació per classe de producció.

2.3.1. Classe de producció: Comuna itàlica (COM IT)

Es tracta d'una producció que no ultrapassa el període tardorepublicà, a les acaballes de la fase balear del jaciment de Son Ferrer.

S'han detectat 21 fragments i 5 individus d'aquesta producció, l'1,5% per NR i entre el 4 i el 8% per NMI respecte del conjunt de la ceràmica d'època balear tractades aquí i en la que s'enquadra la producció.

En contextos de les comunitats locals es troben sobretot morters. Així, sengles fragments de vora del tipus 8e, produït entre 200-50 a.n.e.,⁹⁸ es localitzen a s'Hospitalet (doc. i), al Turó de ses Beies⁹⁹ i a Son Fornés (doc. i).

Un altre fragment del tipus 8e o 8f, aquest darrer de 125-25 a.n.e.,¹⁰⁰ sembla estar present a Torralba d'en Salort,¹⁰¹ en un context de s. II a.n.e. Al poblat de Biniparratx petit existeixen dos fragments del tipus 8d o 8e (tots dos d'ídèntica cronologia),¹⁰² procedents del nivell superficial (UE 1) i de la UE 59, un estrat de darrer ús o abandonament datat de poc abans del canvi d'era.¹⁰³ En aquest darrer jaciment s'esmenten, a més, altres fragments corresponents a morters.¹⁰⁴

D'altres recipients de cuina de la producció de comuna itàlica corresponen a plats del tipus 6c de 100 a.n.e. - 50 n.e.¹⁰⁵ Quatre individus s'han localitzat a Son Fornés (doc. i) i cinc més al R25 de ses Païsses. En concret, es troben als nivells 2A i D(05), 11(05), 22D i E(05),¹⁰⁶ on la UE 2D es considera un estrat de s I a.n.e. "amb perduracions";¹⁰⁷ la UE11, "majoritàriament" de s II a.n.e.,¹⁰⁸ i la UE 22, de 150-100 a.n.e. "amb intrusions posteriors".¹⁰⁹

98 BATS, M.: "Céramique commune italique", *Lattara*, 6, 1993, p. 362.

99 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions...*, fig. 28, 3/13.

100 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 362.

101 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 4,14.

102 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 118 i lám. 1, si bé el dibuix presenta una orientació errònia, i p. 133 i lám. 12.

103 Vegeu nota 191.

104 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 121; 141 i 149.

105 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 360.

106 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, annex 8.3: p. 5 i 70/225; 98/225; 130 i 131/225.

107 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 489.

108 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 254.

109 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255.

També es localitzen dos fragments de plat del tipus 6c a Biniparratx petit,¹¹⁰ procedents de les UE 86 i 207, respectivament. Es tracta de sengles nivells de darrer ús o abandonament i reblliment, el primer datable del canvi d'era i el segon de poc abans.¹¹¹

D'aquest darrer assentament s'esmenten també d'aquesta producció una gerra¹¹² i dues possibles olles,¹¹³ a més d'un bol, un *caccabus*, una *patella* i una *patina*.¹¹⁴ Tanmateix, la informació existent no permet confirmar dites atribucions.

Formes, tipus i cronologia (làm. 3):

Urna? (TSF-11-459)

Es conserva un fragment de vora que podria pertànyer a una urna amb ansa del tipus 2e, la cronologia de la qual s'ha establert entre 200-100 a.n.e.¹¹⁵ A Mallorca s'ha localitzat al derelictre republicà de la Colònia de Sant Jordi.¹¹⁶

Tapadora (TSF-44-2134)

S'ha documentat un petit fragment de vora de tapadora (tipus 7 de Bats), el qual, en mancar-li el pom, no permet precisions cronològiques, més enllà del marc cronològic de tota la producció (200 a.n.e. - 100 n.e.). Tanmateix, la inclinació de l'utensili s'apropa més al exemplars imperials que els republicans.¹¹⁷

En contextos indígenes balears s'han publicat tapadores de comuna itàlica procedents del santuari de Son Mas¹¹⁸ i de l'establiment del Turó de ses Beies.¹¹⁹ A Son Fornés apareix el tipus 7b, datat entre 200 a.n.e. i 50 n.e.¹²⁰ en un nivell que conté materials dels primers tres quarts de s. II a.n.e., tot i que els materials més recents daten el nivell en 25 a.n.e.- 15 n.e. A més, se'n documenta un altre individu corresponent al tipus 7a o 7b en un nivell que conté materials de la segona meitat del s. II a.n.e., d'altres entre 50 i 25 a.n.e. i un darrer conjunt que agrupa materials coincidents entre 25 i 50 n.e.

De la intervenció a ses Païsses l'any 1999, en coneixem un exemplar del tipus Celsa 80.8145, datat entre el s. I a.n.e. i la primera meitat del s. I n.e.,¹²¹ el qual va aparèixer en un estrat (UE 39) format probablement en el s. II a.n.e.,¹²² la qual cosa el situaria com a una intrusió.

110 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 140 i làm. 20, erròniament identificat com a *caccabus*, i p. 174 i làm. 33.

111 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 23, 40 i 49.

112 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 121.

113 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 147 i 174.

114 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 150, 165, 171 i 185, respectivament.

115 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 359.

116 CERDÀ, D., *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi, Ses Salines- Mallorca*, Palma, 1980, p. 70-71.

117 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 361.

118 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 13,22-23.

119 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 24, 2/34; possiblement fig. 24, 2/39; fig. 70, 7/117.

120 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 361.

121 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*

122 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 54.

Del R25 també se n'han donat a conèixer, malauradament sense assignació a tipus, a les 2A (05), 3 (04), 24A, B i E (05).¹²³ La cronologia de la UE 3 (125-100 a.n.e.) coincideix amb el període de producció i exportació de la forma, no així la UE 24, que es data del s. IV a.n.e. "amb intrusions".¹²⁴

A Menorca se'n coneix un fragment, del tipus 7a o 7b, procedent de la UE 86 de la casa 1 del poblat de Biniparratx petit,¹²⁵ un nivell de darrer ús datable del canvi d'era. També se n'esmenten a les UE 4, 207 i 213,¹²⁶ si bé la documentació no permet concretar-ne el tipus. La UE 4 és un estrat d'enderroc de la primera meitat del s. I n.e.,¹²⁷ mentre que la UE 207 correspon a un rebliment del canvi d'era.¹²⁸ Finalment la UE 213 és un nivell constructiu de l'espai de cuina (segurament una reforma del llinar) ocorreguda amb anterioritat al s. I a.n.e.¹²⁹

2.3.2. Classe de producció: Terra sigillata itàlica (TSI)

Existeix un fragment informe dubtós de *Terra sigillata* itàlica (TSF-36-909), el qual suposa entre el 0,3 i l'1,2% per NR i al voltant del 3,5% per NMI de la fase romana de les ceràmiques del jaciment de Son Ferrer considerades aquí.

2.4. Àrea productora: Províncies romanes

Per a províncies romanes s'entén tant la divisió provincial romana republicana com la imperial fora de la península itàlica. Aquests dos moments de la política romana s'adiuen a les acaballes del període balear i a la fase romana del jaciment.

Es recullen dues produccions: la ceràmica comuna romana oxidada i la *Terra sigillata* sudgàlica. Amb 66 restes i 17 individus, representen entre el 6 i el 79% per NR i el 46 i el 59% per NMI.

2.4.1. Classe de producció: Comuna romana oxidada (COM ROM OX)

Dins aquesta classe s'inclouen tant els exemplars de ceràmica comuna romana de la segona edat del ferro balear, que són minoritaris, com el gruix de la producció en època romana.

En conjunt ateny 64 fragments i 16 individus. Representa el 3% per NR i el 9% per NMI a la fase balear respecte del conjunt de la ceràmica comuna.¹³⁰ En canvi, per a la fase romana entre el 6 i el 76% de la ceràmica per NR i el 42 i 55% per NMI són exemplars d'aquesta producció.¹³¹

123 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 55-225; 15-225; 134, 136 i 139-225, respectivament.

124 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255.

125 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 140 i làm. 20.

126 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 123, 174 i 187.

127 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 15 i 40.

128 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 49.

129 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 25 i 40.

130 Cal notar que en el primer comptatge no s'ha considerat aquesta producció a l'època balear, mentre que en el segon, i a fi i a efecte de no considerar tots els fragments com a intrusius, se'ls ha considerat en aquells estrats que tenen una datació que arriba a 50 a.n.e. per la banda alta.

131 De nou, la presència de 342 fragments de COM EB, comptabilitzats a l'època romana en la segona agrupació

Formes, tipus i cronologia (làm. 4):

Tassa/tassó? (TSF-11-490)

S'ha documentat un petit fragment de vora, possiblement pertanyent un vas troncocònic, si bé no se'n pot descartar un altre tipus vascular. La pasta, tova i de color beix, conté desgreixant molt fi de partícules blanques i fosques. El fragment no permet fer ulteriors precisions cronotipològiques.

Gerra i bòtil (TSF-11-57, TSF-11-126, TSF-11-452, TSF-11-491, TSF-11-492, TSF-11-536, TSF-44-2114, TSF-44-2119-2120, TSF-44-2123)

Les pastes són de cocció oxidant, presentant coloracions diverses (rosat i groc pàlid), amb desgreixant de mida variable de partícules blanques, fosques i, de vegades, brillants. Es caracteritzen per una consistència tova, llevat l'exemplar TSF-11-492, de tacte aspre i fractures netes. Els exemplars TSF-11-57 i TSF-11-452 presenten per la superfície externa una possible engalba del mateix color de la pasta i beix, respectivament.

TSF-11-57 correspon a una base plana, de peu no diferenciat, marcat per una motllura. Podria correspondre a un altra forma vascular.

TSF-11-126 correspon a una vora similar a la forma 2110 de Puerta,¹³² la qual presenta una cronologia de 20-10 a.n.e.

TSF-11-452 presenta un bec vessador, que l'aproxima a les gerres de boca trilobulada que es troben en les produccions ebusitanes antigues,¹³³ però també en contextos altimperials com els del tipus 1512.¹³⁴

TSF-11-491 és un fragment de vora exvasada i engruixida molt simple present en diversos tipus de gerra, com el tipus 2124 de Puerta,¹³⁵ el qual es troba en contextos de 50-90 n.e.

TSF-11-492 és un fragment de bòtil similar al tipus 1504 de Puerta,¹³⁶ datat pels volts del 20-10 a.n.e.

TSF-44-2114 és un fragment de vora molt exvasada i motllurada, sense coll, que presenta una inflexió sota la vora. Similar al bòtil del tipus 1518,¹³⁷ si bé en aquest cas amb un vora més vertical, o a la gerra del tipus 2150,¹³⁸ molt més engruixit que l'exemplar de Son Ferrer. El tipus 1518 es troba en contextos laietans de 30/20 a.n.e. – 10/20 n.e. i el tipus 2150 en cronologies tardanes de ca. 300 n.e.

TSF-44-2119-2120 presenta el perfil gairebé sencer d'una gerra similar als olpes ebusitans

de produccions, produeix aquestes enormes oscil·lacions per NR.

132 PUERTA LÓPEZ, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 39 i 43.

133 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común púnico-ebusitana: Precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas", *Misceláneas de arqueología ebusitana*, I, 1998, p. 28 i 29.

134 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 36 i 39.

135 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 39 i 43.

136 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 35 i 39.

137 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 37 i 39.

138 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 49 i 51.

(Eb. 13), si bé s'hi diferencia clarament pel fet de presentar un diàmetre de vora que dobla el diàmetre de base, també umbilicada com els exemplars ebusitans. Un exemplar similar va ser localitzat a Son Corró.¹³⁹

TSF-44-2123 correspon a una altra base plana, de peu no diferenciat. El gruix de paret, prim, indica que es tracta d'un exemplar de mida petita.

Dos exemplar més de bases (TSF-11-536 i TSF-62-950) podrien correspondre a una gerra o a d'altres formes vasculars. Atesos els peus anulars que presenten i l'absència de marques de torn evidents per la paret interior, podrien pertànyer a una forma oberta, com ara és un bol. En aquest sentit és indicatiu el fet que les pastes són sensiblement diferents a aquells individus identificats com a gerres per llurs vores. TSF-11-536 té una pasta de coloració marró, amb desgreixant fi de partícules blanques, estratificada; mentre TSF-62-950 és de coloració groga, amb desgreixant fi i mitjà de partícules blanques i fosques, de factura dura i tacte rugós, amb fractures netes.

S'han publicat gerres i bòtils d'aquesta producció procedents del santuari de Son Mas.¹⁴⁰ També entre els materials de les excavacions antigues de Son Fornés se n'ha documentat diversos fragments. En alguns casos, si és que no són intrusius, provenen de conjunts materials que finalitzen vers el 50/25 a.n.e. D'altres però s'emmarquen entre 25 a.n.e. i 25/50 n.e. i, en un cas, entre 150 i 225 n.e. (doc. i.). A més, se n'ha donat a conèixer procedents de les excavacions antigues (recintes 8 i 9 i altres sense context) i dels anys 1999 i 2000 a ses Païsses.¹⁴¹ Així, de les excavacions de G. Lilliu se n'ha inventariat 13 vores de gerra, a més de 6 bases, una vora, una nansa i un bec sense adscripció a forma vascular,¹⁴² mentre que de les excavacions de J. Aramburu-Zabala i J. Hernández-Gasch se'n coneixen sengles fragments de vora de gerra a les UE 2, 13/17 i 34, a més de 10 vores, 5 bases i 7 nanses sense adscripció a forma vascular de les UE 2, 7 i 10.¹⁴³

A l'illa de Menorca a la casa 1 de Biniparratx, la manca de dibuix arqueològic impedeix concretar-ne el tipus, si bé s'esmenta un exemplar de vora trilobulada a la UE 21.¹⁴⁴ Hi ha també gerres a les UE 47, 53, 59/69.¹⁴⁵ En algun cas sembla tractar-se de produccions tarraconenses, com el fragment de vora de la UE 73,¹⁴⁶ i en d'altres presenten "engalba groga" o "pintura blanca",¹⁴⁷ en concret en sengles exemplars de les UE 63 i 47. Podria tractar-se, doncs, de produccions amb pasta tarraconense i engalba blanca, hereves de les produccions ibèriques tardanes d'engalba blanca caracteritzades per Nolla.¹⁴⁸ Han aparegut en estrats d'enderroc (UE 21 i 53), datats del s. II n.e., per a analogia amb la

139 FERRÀ, B.: "Hallazgos arqueológicos...", fig. II,5. FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Yacimientos talayóticos...", lám. 7,6.

140 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 14,10-13.

141 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 309-310.

142 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 445 i 466.

143 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 500, 507, 512, 527, 537 i 548.

144 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 159.

145 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 132, 134 i 162.

146 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 137.

147 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 142 i 162, respectivament.

148 NOLLA, J.M.: *La ceràmica d'engalba...*

UE 57, i en la primera meitat del s. I n.e., respectivament,¹⁴⁹ en nivells d'ús (UE 47) de la segona meitat del s. I n.e.,¹⁵⁰ i de darrer ús o abandonament de poc abans del canvi d'era (UE 59/69 i 63) o del canvi d'era (UE 73).¹⁵¹

Olla (TSF-36-693)

Correspon al tipus 3106 de Puerta, amb una cronologia de 20/10 a.n.e. – 10/20 n.e. (Puerta 2000: 59, 60 i 69). Podria derivar dels vasos de comuna itàlica de vora d'ametlla (*orlo a mandorla*) de s. II-I a.n.e.¹⁵² La pasta és bícroma, de color marró ataronjat, per la banda externa, i gris, per la interna. Presenta un desgreixant mitjà de partícules blanques i fosques i és estratificada. Per la superfície interna existeix una engalba de color gris fosc.

A Son Fornés s'han documentat olles de comuna romana oxidada en contextos de 25 a.n.e. – 15 n.e. i d'altres que acaben vers el 25 a.n.e.

Morter (TSF-36-713)

Correspon al tipus 3602 de Puerta, amb una cronologia de 30-20 a.n.e.¹⁵³ Sembla una clara imitació de morters itàlics datats entre 150-25 a.n.e.¹⁵⁴

L'exemplar de Son Ferrer té una pasta de color ataronjat, desgreixant de tota mida i abundant de partícules fosques, vermelles i brillants, estratificada. Presenta una engalba de color groc per ambdues superfícies.

A aquest tipus podria correspondre (el fragment conservat és molt petit) un exemplar trobat en el santuari de Son Mas.¹⁵⁵ Existeix al santuari de Torralba d'en Salort,¹⁵⁶ en un context que es pot datar d'entre 50 i 100 n.e.

En ambients domèstics, a Son Fornés s'ha estudiat un fragment de morter d'aquesta producció que sembla imitar els morters campans del tipus 8e, el qual va ser trobat en un context de 25 a.n.e. – 15 n.e. Un altre exemplar sense atribució tipològica ni dibuix prové de la UE 47 Biniparratx petit,¹⁵⁷ que com acabam de veure correspon a un horitzó d'ús de la segona meitat del s. I n.e.¹⁵⁸

149 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35-36, 40 i 49.

150 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 34 i 40.

151 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35 i 40, i 49, respectivament.

152 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 60.

153 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 79, 80 i 84.

154 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 123 i 124.

155 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 14,14.

156 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 6,17.

157 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 161.

158 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 34 i 40.

2.4.2. Classe de producció: Lucerna (lãm. 5)

Lucerna (TSF-44-2116, TSF-44-2117, TSF-44-2118)

Existeixen tres nanses senceres i part de *l'infundibulum* de sengles llànties. La nansa presenta dues estries per la part superior, nervi per la part inferior i solc que marca el disc. Correspon al tipus A VI de Bussièrre,¹⁵⁹ datat entre 125 a.n.e. - 25 n.e. La pasta és de color beix, amb desgrediant de fines partícules blanques i tova, mentre que el vernís és de color marró fosc-ataronjat, molt després.

Han aparegut llànties romanes en contextos indígenes relacionats amb el culte com en el santuari dels Antigors,¹⁶⁰ ses Païsses (Aramburu-Zabala 2010: 18 i 56), Son Carrió,¹⁶¹ Son Corró,¹⁶² Son Mas,¹⁶³ Son Oms¹⁶⁴ i Torralba d'en Salort,¹⁶⁵ en un context que es pot datar entre 150 i 220 n.e. Tanmateix, en tots els casos que se n'ha pogut determinar el tipus responen a exemplars imperials, que evidencien més aviat visites de caràcter puntual a estructures en bona mesura en desús.

També se n'ha documentat en contextos funeraris autòctons, representant tipus d'època imperial, a la balma de Son Matge, a les coves de Cova Monja, Son Bosc i Son Cresta, i a la necròpolis de Son Real.¹⁶⁶

En contextos domèstics se n'ha documentat a ses Païsses. Així, al recinte 8 (R8) Lilliu en va recuperar tres exemplars que es poden datar des d'època d'August fins Claudi o els Flavis (Dressel-Lamboglia 11 o les seves equivalències: Loeschcke IV; Ponsich II B, 1, i Deneauve V A)¹⁶⁷ i de la segona meitat del s. I fins el s. III n.e. (Dressel-Lamboglia 20 o les seves equivalències: Ponsich III B, 1 i Deneauve VII A),¹⁶⁸ a més d'un individu no identificat.¹⁶⁹ Un altre individu de Dressel-Lamboglia 20 procedeix del recinte 3 (R3), donat a conèixer prèviament per Lilliu i Biancofiore.¹⁷⁰

159 CASAS I GENOVER, J.; SOLER I FUSTÉ, V: *Llànties romanes d'Empúries. Materials augustals i alto-imperials*, Girona, 2006, p. 26.

160 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes i comensalitat en el santuari de la segona edat del ferro balear del poblat dels Antigors (Illa de Mallorca)", a RIERA, M. (coord.): *IV Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 2012, p. 45.

161 AMORÓS, L. R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364 i fig. 2,26.

162 FERRÀ, B.: "Hallazgos arqueológicos...", fig. II,13-15.

163 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 7, 38-39.

164 ROSSELLÓ-BORDOY, G.; CAMPS, J.: Las excavaciones de Son Oms (Mallorca), *XII Congreso Arqueológico Nacional* (Jaén, 1971), Zaragoza, 1973, p. 301-306. LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M. M.: "La céramique à parois fines du sanctuaire de So n'Oms (Palma de Majorque, Espagne)", SFECAG, Actes du Congrès de Libourne, 2000, p. 211-223.

165 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lãm. 30,17.

166 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Son Real. Necròpolis talayòtica de la edad del hierro. II: Estudio arqueológico y anàlisis social*, Barcelona, 1998, p. 121.

167 PIRES PEREIRA, C.S.: *As lucernas romanas de Scallabis*, vol. II, Lisboa, 2005, p. 16-21.

168 PIRES, C.S.: *As lucernas romanas...*, p. 16-21.

169 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 28, 310 i 480.

170 LILLIU, G.; BIANCOFIORE, F.: "Primi scavi del villaggio talaiotico di Ses Païsses (Artà, Maiorca) (Missione archeologica italiana, aprile-maggio 1959)". *Annali delle facoltà di Lettere e Filosofia e di Magisterio dell'Università di*

Del moment de represa de les excavacions al poblat de ses Païsses a l'any 1999 existeix, en el nivell superficial (UE 1), un exemplar del tipus Ricci D-Dressel 2A (equivalent a Dressel-Lamboglia 2, Ponsich I B i Deneauve I), el qual es pot datar, segons les diferents propostes tipològiques, en el s. II a.n.e. o bé en el s. I o fins i tot a la segona meitat del s. I a.n.e.¹⁷¹ El fragment presenta una pasta similar a l'ebusitana.¹⁷²

Amb posterioritat Aramburu-Zabala esmenta la troballa,¹⁷³ al recinte 14 (R14), de dos fragments de la sèrie II R1,¹⁷⁴ datada de 100-125 n.e. A R25 també s'esmenta la troballa d'exemplars sense precisió tipològica ni atribució a una àrea i moment de producció. Així, n'apareixen en els inventaris de la UE 2A (05), 17 (05) i 18 (05),¹⁷⁵ essent la UE 17 similar a la UE 7 que es data "majoritàriament" en el s. II a.n.e., si bé conté dues vores d'àmfora tarraconense Pascual 1 (ca. 50 a.n.e.-50 n.e.) i sigil·lades "aretines",¹⁷⁶ i la UE 18, equivalent a la UE 2G,¹⁷⁷ que pels materials presentats es pot datar de s. I n.e.

En el poblat de Biniparratx petit s'esmenten la localització de llànties. Els exemplars de les UE 48 i 59 conserven un vernís marró,¹⁷⁸ el primer dels quals de possible producció romanoebusitana, i un fragment de la UE 75, vernís vermell.¹⁷⁹ D'altres fragments apareixen a les UE 69, 202, 207 i 255. Es tracta d'estrats que s'interpreten del moment de darrer ús i abandonament o reblliment (UE 48, 59, 69 i 75, 202 i 207) del canvi d'era o poc abans,¹⁸⁰ mentre que la UE 255 sembla ser un estrat de formació moderna.¹⁸¹

L'altra producció provincial, la *Terra sigillata* sudgàlica (TSSG), amb 2 fragments informes i un únic individu, de resultes de la ponderació per 1, representa entre el 0,5 i el 2,4% per NR i el 3 i el 4% per NMI de la fase romana, evidentment. Respecte de l'altra producció provincial d'època romana, la ceràmica comuna oxidada, arriba al 3% per NR i al 6% per NMI.

2.4.3. Classe de producció: "Aríbal" i Ungüentari

Formes, tipus i cronologia (lãm. 5):

"Aríbal" (TSF-11-538)

Un fragment de petit vas de cos esfèric i vora girada recorda els aríbals grecs contenidors de perfums, tot i que no n'hem trobat paral·lels entre la ceràmica romana. La pasta, de color beix-ataronjat i amb un desgreixant molt fi de partícules fosques, és tova.

Cagliari, 27, 1960, p. 9. ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 23, 310 i 450.

171 PIRES, C.S.: *As lucernas romanas...*, p. 16-21.

172 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 309, 321 i 493.

173 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Edificio 14...*, p. 14 i 130.

174 AMANTE SÁNCHEZ, M.: *Lucernas romanas de la región de Murcia. Hispania Citerior, Anejos de Antigüedad y Cristianismo I.*, Universidad de Murcia, 1993, p. 97.

175 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 54/225; 115/225 i 117/225, respectivament.

176 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 253.

177 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 489.

178 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 131 i 133.

179 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 137.

180 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35, 40 i 49.

181 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 37.

Ungüentari (TSF-9-95)

Es conserva un exemplar sencer d'ungüentari que presenta una pasta amb desgreixant fi micaci i una engalba de color marró ataronjat, que recorda la pasta i el tractament de superfície de la ceràmica ebusitana, si bé no es tenen per ebusitans (Ramon, com. pers.).¹⁸²

Es tracta d'un exemplar d'ungüentari piriforme, que en termes generals es pot datar entre el 50 a.n.e. i el 50 n.e. A les campanyes antigues del Puig des Molins se'n van arribar a recuperar fins a 42 exemplars.¹⁸³ D'altres autors en precisen la cronologia entre el 40 a.n.e. i el 20 n.e. (Ramon, com. pers.).

El contingut d'aquests vasos, que com el propi nom del recipient indica era l'ungüent perfumat, s'adiu al seu ús a les necròpolis per tal de preparar probablement els cossos dels difunts.

A Mallorca d'ungüentaris se'n documenten a d'altres necròpolis o contextos funeraris indígenes com Cas Santamarier, Cova Monja, Son Bosc, Son Maimó, Son Oms, Son Real, Son Vaquer d'en Ribera i en contextos culturalment romans com les necròpolis de l'*ager pollentinus*, Can Fanals i sa Carrotja.¹⁸⁴ D'entre aquests, en destaquen per la seva proximitat formal i acabat, si bé en desconeixem la producció, els exemplars de les coves de Son Bosc i de la Cova Monja.¹⁸⁵

És també present a d'altres llocs de culte, com són els santuaris. Procedent del santuari de Son Mas se n'ha publicat un exemplar.¹⁸⁶

Només n'hem localitzat un entre els contextos domèstics mallorquins analitzats. Es tracta d'un peu d'ungüentari, de possible pasta ebusitana, trobat a la UE 10,¹⁸⁷ en un context que, com s'ha esmentat, és de finals s. II a.n.e. a mitjan s. I n.e.¹⁸⁸

En canvi, a la casa 1 de Biniparratx Petit se n'esmenten diversos fragments en nivells de darrer ús o abandonament (UE 48 i 59) i enderroc i rebliment (UE 21/57, 53 i 202),¹⁸⁹ dos dels quals ebusitans (2001-48-4 i 2001-59-30).¹⁹⁰ Es tracta de nivells del canvi d'era (UE 202) i/o poc abans (UE 48 i 59, per analogia amb UE 69 i 73),¹⁹¹ primera meitat del s. I n.e. (UE 53)¹⁹² i fins el s. II n.e. (UE 21/57),¹⁹³ tots els quals, llevat del darrer, coincidents amb les cronologies de producció.

182 Agraïm al Dr. Ramon les valuosíssimes aportacions fetes al treball.

183 FERNÁNDEZ, J.H.: *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, II, Ibiza, 1992, p. 227-229.

184 HERNANDEZ-GASCH, J.: *Son Real...*, p. 121-122.

185 ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales...*, p. 41, fig. 18,4 i 5, i p. 73, fig. 29,7 i 8, respectivament.

186 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 9,40.

187 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 309 i 512.

188 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 47.

189 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35-36 i 40 i 131-133, 172 i 187.

190 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 131, 133 i làm. 12.

191 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35, 40 i 49. nota 103

192 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40.

193 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 49.

2.5. Àrea productora: Indeterminada

Finalment s'agrupen en aquest apartat algunes peces la determinació de l'àrea de producció de les quals és incerta. El fet que no se'ls pugui donar una cronologia clarament d'època romana, a diferència de l'ungüentari que s'acaba d'exposar, impedeix també atorgar-los una referència genèrica com és la de "províncies romanes".

2.5.1. Classe de producció: Comuna indeterminada (COM IND)

Els fragments que no han pogut ser determinats són majoritàriament informes, llevat de dues gerres de la UE 62 que es descriuen a continuació. Assoleix el 14% per NR i el 8% per NMI de la ceràmica aquí estudiada.

Formes, tipus i cronologia (lám. 5):

Gerra (TSF-62-1)

Aquest espècimen conserva el perfil sencer. Es tracta d'una forma tancada de perfil bitroncocònic, espatlla suau marcada per una carena arrodonida i vora girada, lleugerament engruixida i ametllada. Presenta una pasta bícroma, beix a la banda externa i taronja a la interna, poc depurada, amb desgreixant de partícules blanques de tota mida, negres i vermelles de mida petita i mitjana i fines brillants, de consistència tova. La decoració consisteix en una engalba groga per la superfície externa, damunt la qual hi ha bandes pintades de color marró/ataronjat i digitacions a l'espatlla, restes de bandes damunt carena i en el cos per sota la carena i dues bandes prop de la base.

L'exemplar ha estat examinat per Joan Ramon,¹⁹⁴ qui n'ha descartat que sigui una producció ebusitana, aventurant que es tracti d'una producció local per la similitud amb certes peces del Turó de ses Beies.¹⁹⁵ Val a dir, però, que les pastes d'aquests exemplars es descriuen de consistència dura i compacte i coloració blanca. El context arqueològic remet a l'abandonament de l'establiment.¹⁹⁶

Entre les peces publicades d'aquest jaciment l'exemplar TSB-6/12 presenta similituds formals i decoratives evidents. De perfil descrit com a hexagonal, base plana de diàmetre superior al de vora, que és exvasada, engruixida i arrodonida, presenta, a diferència de l'exemplar de Son Ferrer, que en tot cas no l'ha conservada, una nansa de cinta que arrenca de la vora i, tot sobrepasant-la, va a descansar a la meitat de l'esquena. La decoració a bandes de color ataronjat clar està present a prop de la base, a la carena i en el terç superior per damunt la carena, on s'alterna amb bordonets verticals o inclinats. La cronologia de l'exemplar s'ha establert entre 200-100 a.n.e. pel seu context d'aparició.¹⁹⁷

La peça TSB-8/12, si bé no es conserva sencera, mostra també un perfil hexagonal, amb una carena alta i pronunciada. Presenta també dues nanses, en aquest cas horitzontals i de cinta. La decoració alterna bandes a partir de la carena, amb bordonets inclinats a la part medial de la peça i línia de punts i bordonets gairebé verticals en el terç superior. Existeix

¹⁹⁴ En data de 20 de novembre de 2012 al laboratori d'arqueologia de la Universitat de les Illes Balears

¹⁹⁵ CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 19, 1/278; fig. 44, 6/12; fig. 65, 7/19; fig. 78, 8/12.

¹⁹⁶ CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 212.

¹⁹⁷ CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 128 i 164 i fig. 44, 6/12.

també una línia de punts damunt la vora, de color vermell ataronjat. Camps i Vallespir la van emparentar en un treball molt anterior a una forma púnica (Cintas 50).¹⁹⁸

L'exemplar TSB-7/19 també és molt proper, si bé formalment presenta una carena més baixa, que li ofereix un perfil bitroncocònic, un poc per damunt de la meitat de l'alçada de la peça i dues nanses amb un solc central. La decoració consisteix en dues bandes paral·leles prop de la base, dues més en el terç superior, sota les nanses, i un línia de punts sota la vora, tota de color vermell fosc.¹⁹⁹ El context d'aparició sembla que es pot datar a la segona meitat del s. II a.n.e.²⁰⁰

Es documenten gerres bitroncocòniques ansades amb decoració de bandes, bordonets i punts en el món ibèric llenguadocià (tipus IB-LANG 22)²⁰¹ i de la costa de la Península Ibèrica (tipus 2222d de Mata i Bonet).²⁰² Tanmateix les cronologies altes d'aquests espècimens, de la segona meitat del s. VI fins a les darreries del s. IV a.n.e. i del s. VI a.n.e., respectivament, allunyen aquests vasos com a prototipus dels trobats tant al turriforme de Son Ferrer, com al Turó de ses Beies. Ambdós jaciments són propers i comparteixen en part cronologia pel que fa als contextos d'aparició dels respectius exemplars.

Malgrat ser vasos fets a torn, presenten unes parets gruixades i una pasta poc depurada, amb alguns defectes de forma, com l'abombament del conus superior de TSB-7/19, que denota una producció poc estandarditzada. També la decoració denota poca perícia en existir bandes i línies de punts esbiaixades respecte del pla horitzontal i regalims.²⁰³ Des d'aquí proposam que es tracta d'una producció local, fabricada a la zona de Calvià (tal vegada en el mateix Turó de ses Beies) i, per tant, corresponent a un ambient indígena, si bé enormement exposat a influxos forans. Cal recordar que algunes estances (núm. 3 i 4) del Turó de ses Beies s'han descrit amb elements de processat de cereals o taller ceràmic (molins de mà i de rotació, llosa de treball, pica d'argila, àmfors reutilitzades com a contenidors o mesures).²⁰⁴ A més, tot recolzant un possible ús d'aquesta infraestructura per al modelat de ceràmica, s'ha apuntat que alguns dels grans contenidors de ceràmica a mà "presentaven restes d'un revestiment gruixut i molt aferrat d'una argila d'aspecte cendrós que molt bé podria fer pensar en peces acabades de coure en un forn molt primitiu avui dia ja perdut, en el qual les peces, encara crues, es devien cobrir amb cendra calenta".²⁰⁵

Si bé és cert que una afirmació d'aquest calibre exigeix d'una comprovació objectiva independent, en absència de rebutjos de forn de peces consemblants, caldria realitzar anàlisis de pastes per confirmar o rebutjar una possible manufactura estrictament local.

198 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: "Cerámicas pintadas en Mallorca", *XII Congreso Arqueológico Nacional (Jaén, 1971)*, Zaragoza, 1973, p. 290.

199 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 203 i fig. 65, 7/19.

200 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 178 i 186.

201 GAILLEDROT, E.: "Cerámique peinte ibéro-languedocienne", *Lattara*, 6, 1993, p. 463.

202 MATA, C.; BONET, H.: "La cerámica ibérica: ensayo de tipología", *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, València, 1992, p. 117-173. ADROHER, A.M.: "Cerámique ibérique peinte", *Lattara*, 6, 1993, p. 474.

203 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 160, 6/12 i 199, 7/19.

204 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 84 i 224-235.

205 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 234.

Gerra (TSF-62-952 i TSF-11-678)

L'exemplar TSF-62-952 presenta una pasta de color beix per la superfície i ataronjat en el nucli, amb desgreixant fi de partícules blanques, fosques i micàcies i de consistència dura i rugosa al tacte. Aquest fragment de vora posseeix un perfil idèntic al d'algunes gerres Eb. 69 (v.g. Fernández, Costa 1998: fig. 23, MAEF 1146 i 3720).²⁰⁶ Tanmateix, ja Guerrero en va descartar la seva procedència ebusitana.

Finalment, existeixen un fragment petit de vora (TSF-11-678) al qual no s'ha pogut atribuir un tipus concret ni tampoc la procedència. Presenta una pasta de color gris clar, amb desgreixant fi de partícules blanques, micàcies i fosques abundant. Les superfícies presenten parts oxidades, com a "cops de flama".

La cronologia romana de l'estrat (UE 11) no és suficient per atribuir-li una cronologia romana (i una procedència genèrica, provincial), ja que en el mateix nivell es troben materials més antics, de s. III-II a.n.e.²⁰⁷

3. Conclusions

Com a conclusió de la primera part del treball es va incidir en la cronologia dels contextos o unitats estratigràfiques del turriforme de Son Ferrer, que presentaven ceràmiques comunes, de cuina i de vaixel·la fina analitzats. Ara es vol analitzar la funcionalitat vascular, la gènesi dels contextos i la funció dels espais arquitectònics deduïble, en part, del material moble, així com, en un altre ordre de coses, el dinamisme comercial de l'àrea de Santa Ponça.

3.1. Funcionalitat vascular, gènesi dels contextos i funció dels espais arquitectònics

En aquest aspecte, no es tracta ara d'establir o discutir funcionalitats, àmpliament constatades pels treballs d'excavació i les publicacions posteriors, sinó de consignar algunes observacions despreses de l'estudi dels materials aquí tractats.

Així, la presència a l'avantcambra de l'hipogeu (UE 9) d'un ungüentari, sembla que es pot posar en relació a directa amb les inhumacions, com sigui que el seu contingut es podria haver emprat per perfumar els cossos dels difunts, indicant en aquest cas rituals de preparació corporal a la pròpia necròpolis. En tot cas, és un element material freqüent com s'ha vist en les necròpolis indígenes d'època balear i romana.

Al corredor, on es troba la UE 62 i es descriu una dinàmica o "fet arqueològic associat al ritual funerari dels processos d'enterrament"²⁰⁸ o, més específicament, "a algun tipus de ritual similar a un àgape funerari i al continu buidatge de la cova",²⁰⁹ alguns materials apunten també a un buidatge i neteja del pou d'accés adjacent al corredor. En aquest darrer espai, contigu per l'altre extrem a l'avantcambra de l'hipogeu, es trobaven les

²⁰⁶ V.g. FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", fig. 23, MAEF 1146 i 3720.

²⁰⁷ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Ceràmiques comunes...", quadre 2.

²⁰⁸ GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: Persistencia de uso e identidad simbólica", a ANDREU, C.; FERRANDO, C.; PONS, O. (ed.): *L'entreteixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, 2015, p. 194.

²⁰⁹ QUINTANA, C.: "El túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Centro receptor secundario. Estudio de las ánforas", *Materialidades: perspectivas en cultura material*, 3, 2015, p. 5.

urnes de marès i de ceràmica a mà emprades per a les inhumacions infantils (UE 101). Les possibles urnes funeràries de la UE 62 (tenalla d'IB PINT - TSF-62-1535- i urna de COM IB d'engalba blanca –TSF-62-949) suggereixen la neteja de l'espai funerari més proper al corredor emprat com a necròpolis infantil, que no és altre que l'esmentat pou. El fet que totes dues urnes hagin aparegut notablement fragmentades i incompletes sembla testimoniar que la seva deposició no es va produir *in situ*, sinó que foren llençades des d'un altre punt, tot dislocant també les restes infantils que haguessin pogut contenir. Val a dir que no tenim paral·lels a Balears de la tenalla i de l'urna iberes per a proposar-ne un altre ús que el funerari. A més, aquest ús està documentat en els llocs de producció per a tots dos tipus de peces, si bé, la primera en tingué també d'altres.

S'ha considerat tant el corredor com l'avantcambra com a possibles espais on s'amortitzaren les restes dels àpats funeraris²¹⁰ o d'altres activitats rituals en les que el consum de vi hi tindria un paper destacat. A més, es tractaria d'un vi selecte, no el vi ebusità que sincrònicament es documenta en gran quantitats en els assentaments de l'entorn (el poblat del Puig de sa Morisca, el poblat de ses Penyes rotges i l'establiment rural del Turó de ses Beies) i on se situaria la població viva que va utilitzar el cementeri per als seu difunts, sinó de vi italià, de més prestigi i, conseqüentment, preu.²¹¹

Contra el que expressa Quintana en relació a la necròpolis de s'Illot des Porros²¹² sí que es detecta rituals amb consum vinari, tot i que no en l'àmbit concís del cementeri, sinó en el santuari proper situat a la Punta des Patró. Si bé és cert que es tracta de dos espais delimitats amb funcions diferenciades, també ho és que els rituals al voltant de la mort es van acomplir en una àrea funerària i cultural que com a mínim incloïa aquests dos punts: el santuari per a efectuar-hi els àpats funeraris²¹³ i el cementeri on es desenvolupaven els rituals d'inhumació i en cert moment també de cremació.²¹⁴ Així, el que sembla que es constata en aquest cas, no és una incidència menor del vi en el ritual funerari sinó la pràctica dels rituals de comensalitat, de les ofrenes i les libacions en bona mesura fora de l'espai estrictament de necròpolis. De fet, a la Punta des Patró va arribar vi i vaixella molt abans de la seva construcció arquitectònica, tal vegada en relació a un espai de culte no formal. L'evolució sincrònica dels dos jaciments (que insistim, cal tractar com a parts d'un mateix espai emprat per la mateixa comunitat humana i per a les mateixes finalitats de culte funerari) suggereixen una forta relació entre l'evolució de la necròpolis (o de les diverses necròpolis sobreposades) ja des del s. VI a.n.e. i de l'espai que en un moment ja avançat, del s. III a.n.e., es va formalitzar en ser-hi construït el santuari.

En tot cas, al jaciment de Son Ferrer tots dues activitats funeràries (el propi sepeli amb el seu ritual i la resta de rituals de caràcter funerari) coincidirien. El consum de vi formaria part d'aquests rituals, com ho demostren de manera directa les àmfores recuperades

210 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5- 6.

211 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 18-19 i 23.

212 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 18.

213 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Sa Punta des Patró, un santuario de inspiración menorquina en Mallorca", a SÁNCHEZ CUENCA, F. (ed.): *Las enigmáticas taulas de Menorca*, I, 2011, p. 383-402.

214 PIGA, G. *et alii*: "Cremation practices coexisting at the S'Illot des Porros Necropolis during the Second Iron Age in the Balearic Islands (Spain)", *HOMO-Journal of Comparative Human Biology*, 61, 2010, p. 440-452.

i, de manera indirecta, també la vaixela: el nombre de bols, copes i gerres és molt alt, comparable al que es troba a l'altre gran centre de culte de la segona edat del ferro: el santuari.²¹⁵

La presència de plats és molt més escadussera i en alguns casos s'ha comprovat que serviren com a tapadores d'urnes de ceràmica a mà d'inhumació infantil,²¹⁶ com d'altra banda ja s'havia constatat a la necròpolis infantil de Cas Santamarier.²¹⁷

Més atípica és la troballa de morters en llocs funeraris, només documentats prèviament i en la mesura dels nostres coneixements a la necròpolis de Son Real.²¹⁸ Tanmateix, sí que es present a llocs de culte (santuaris de Son Mas i de Torralba d'en Salord) i tampoc resulten aliens a la seva funció els macrolítics del santuari del poblat dels Antigors.²¹⁹ En tot cas, el seu ús concret en aquest context funerari es podria relacionar a la preparació dels àpats, si bé manquen evidències que ho corroborin.

L'aparició de llànties és comuna als llocs de culte de les illes Balears, tant a santuaris, com a necròpolis, si bé per les seves cronologies més tardanes respecte de l'ús de l'indret s'han considerat de vegades com a resultat de visites i ofrenes ja en època romana.²²⁰ També són freqüentíssimes en ambients púnics de caire funerari, molt especialment a la necròpolis del Puig des Molins, on se'n troben de producció local i sobretot àtica i, en molt menor nombre, romana.²²¹ Darrerament s'ha donat a conèixer una troballa casual dels anys vuitanta efectuada a l'illa d'Eivissa en la que entre d'altres elements hi ha tres llànties punicoebusitanes. El conjunt s'ha interpretat com a depòsit ritual de caràcter no funerari (o, si més no, no associat directament a enterraments). Un trencament intencional i l'afectació per foc es pot testimoniar en alguns d'aquests elements vasculars que acompanyen les llànties com els plat del tipus 2234c, 2234a o 2252 de Morel i les gerres Eb. 13c, si bé sembla que les llànties no foren emprades.²²²

215 AMENGUAL, P.M. *et alii*: "S1. Un edifici...". AMENGUAL, P.M., *et alii*: "14ª campanya d'excavacions a Son Fornés (Montuiri, any 2011): el Santuari 2", a RIERA, M.; CARDELL, J. (coords.): *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 2013, p. 101-107. HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Sa Punta des Patró...".

216 CALVO, M. *et alii*: "Prácticas híbridas y espacios intermedios: los contextos cerámicos de la bahía de Santa Ponça (Calvià, Mallorca) (s. II a.c.)", a FERRANDO, C.; COSTA, B. (ed.): *In amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*, 2014, p. 118.

217 ROSSELLÓ-BORDOY, G.; GUERRERO, V.M.: "La necròpolis infantil de Cas Santamarier (Son Oms)", *Noticiario arqueológico hispánico*, 15, 1983, p. 407-448.

218 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; MUNAR GRIMALT, M.; BURGAYA MARTÍNEZ, B.: "Informe anual de la Intervenció Arqueològica a la necròpolis de Son Real (Cementiri dels Fenicis). Santa Margalida, Mallorca. Any 2015", lliurat al Consell de Mallorca l'any 2015, inèdit.

219 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes...", p. 46.

220 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes...", p. 45.

221 FERNÁNDEZ, J.H.: *Excavaciones en la necrópolis...*, p. 49-54, 119-125 i 231.

222 RAMON TORRES, J.: "Un depósito ritual tardo-púnico de pequeños vasos frente a la playa des Codolar (Ibiza)", *SPAL*, 23, 2014, p. 137-146.

3.2. Dinamisme comercial

Tant els poblats del Puig de sa Morisca i de ses Penyes rotges, com l'assentament satèl·lit del Turó de ses Beies, foren llocs d'hàbitat en els que pogué residir la comunitat viva que va utilitzar Son Ferrer com a necròpolis. En el primer i el darrer dels jaciments, els únics excavats en major o menor grau, s'han recuperat materials excepcionals en el context mallorquí.²²³ Són excepcionals per la seva antiguitat (a tall d'exemple, àmfores punicoebusitanes T.1.3.1.2, àmfores ibèriques arcaïques i àmfores massaliotes) i/o qualitat (per exemple, els vernissos negres àtics i els bols hel·lenístics de relleus).²²⁴

També a la necròpolis de Son Ferrer, com a lloc d'amortització final de béns, es localitzen materials excepcionals en l'àmbit de l'illa de Mallorca. Així, als nombrosos fragments de campaniana B etrusca identificats anteriorment,²²⁵ es poden afegir vasos exòtics a Mallorca fins a la data com l'urna de ceràmica comuna ibèrica d'engalba blanca o la tenalla de ceràmica ibèrica pintada amb decoració geomètrica presentats aquí.

Un darrer vas d'una producció a torn que no s'ha pogut identificar (TSF-62-1), il·lustra d'una manera o altra el dinamisme al·ludit. Es tracta de la gerra TSF-62-1, que té paral·lels claríssims al Turó de ses Beies. Fins i tot si no fos una importació, la mera possibilitat de què es tractés d'una producció a torn efectuada en ambients indígenes indicaria també el grau d'exposició als béns i tecnologies al·lòctons i el dinamisme econòmic i cultural d'aquestes comunitats. En aquest sentit es pot recordar l'adopció al propi Turó de ses Beies del molí de rotació, fet no exclusiu d'aquesta comunitat durant el s. II a.n.e. i, sens dubte, menys rar que una possible adopció del torn per part de les comunitats locals, inèdita fins a la data.

En qualsevol cas, cal notar el vincle que aquesta peça estableix amb l'assentament del Turó de ses Beies,²²⁶ per la qual cosa, i en absència de la identificació de peces semblants al Puig de sa Morisca, es pot suggerir l'ús de la necròpolis de Son Ferrer també per part d'aquesta comunitat establerta en el Turó, de banda del seu ús per part dels habitants del poblat amurdat del Puig de sa Morisca, en aquestes dates i en d'altres molt més antigues.²²⁷

223 Menorca, respecte de les importacions, presenta també una dinàmica autònoma, com succeeix, en un altre ordre material, amb molts elements arquitectònics.

224 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions...*; QUINTANA, C.: *La ceràmica superficial d'importació del Puig de sa Morisca*, Calvià, 2000. QUINTANA, C.; GUERRERO, V.: "Las ánforas del Puig de sa Morisca (Mallorca): los contextos del siglo IV a.C.", a SANMARTÍ, J. et alii (ed.): *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III a.C.): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, març 2002, Arqueomediterrània, 8, 2004, p. 253-260. GUERRERO, V. M.: "Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca", a RAMON TORRES, J. et alii (ed.): *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània, 4, 1998, p. 175-191.

225 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís negre al jaciment arqueològic de Son Ferrer (Calvià, Mallorca) i el seu context balear", *Empúries*, 57, 2018, p. 9-24. PRINCIPAL, J.: "Las cerámicas del círculo de la Campaniense B", a ROCA ROUMENS, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, I. (coord.,s.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 2005, p. 49-61.

226 Som de l'opinió que es tracta d'un assentament rural que tingué diverses funcions productives, però que també es pot categoritzar com a espai domèstic, la translació moderna de la qual seria una granja (Hernández-Gasch 2011a).

227 CALVO, M. et alii: "La necròpolis del Bronce Antiguo de Can Vairet/Son Ferrer (Calvià Mallorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 57-82.

Finalment val a dir que, com és àmpliament compartit, les illes Balears romangueren en exclusiva sota l'òrbita comercial púnica des del s. V a.n.e.,²²⁸ si bé amb anterioritat pogué existir un vector grec al nord de Mallorca.²²⁹ En el Puig de sa Morisca es troben, de fet, materials importats pels fenicis eivissencs ja en el s. VI,²³⁰ mentre que les importacions més antigues del turriforme de Son Ferrer són del s. IV a.n.e. i d'entre finals del s. III i darreries del s. II a.n.e. al Turó de ses Beies, en consonància amb la construcció i ús tardà de l'establiment.

Ara bé, tant el poblat com l'hipogeu d'enterrament i els espais en superfície circumdants del turriforme de Son Ferrer tengueren un ús més prolongat, fins ben entrada l'època romana, amb evidències de freqüentació fins i tot d'època tardoantiga per no esmentar l'ocupació islàmica del Puig de sa Morisca. Els materials de Son Ferrer presentats en el present article apleguen, doncs, moments històrics molt diversos, des de l'època balear a la baiximperial, passant pel període tardorepublicà i l'altimperial, com diverses són les dinàmiques econòmiques productives i comercials que s'hi associen.

Com s'ha posat de relleu ja fa una anys,²³¹ l'esmentada dominació plenament ebusitana del intercanvis a les Balears es mantingué després de la Segona Guerra Púnica, si més no durant la primera meitat del s. II a.n.e. Ibossim va continuar produint i comercialitzant els seus productes i distribuint els productes púnics centromediterranis, en una època econòmicament puixant tant per a la ciutat ebusitana com per a la metròpolis cartaginesa, tot i que sotmesa a les compensacions pecuniàries imposades per Roma. La pròpia existència del petit establiment de l'illot Na Guardis i els percentatges d'àmfora punicoebusitana en aquest moment, del 68%, molt per damunt dels d'àmfora itàlica (16%) o el derelictes de l'illa dels Conills així ho avalen.²³²

Després de la Tercera Guerra Púnica i la destrucció de Cartago en el 146 a.n.e. i especialment després de la conquesta romana de les Illes Balears, del 123-122 a.n.e., es detecta el punt d'inflexió i la caiguda del comerç ebusità a les Balears en benefici del comerç itàlic. Un dels jaciments relacionats amb el de Son Ferrer, el Turó de ses Beies ofereix ja a les acaballes del s. II a.n.e. uns percentatges gairebé inversos als documentats a Na Guardis mig segle abans, amb una presència de l'àmfora itàlica del 72% i una caiguda de l'àmfora punicoebusitana al 16%, similars al context del pou D de Pollentia vers el 50 a.n.e., del 74 i 7%, respectivament.²³³ El mateix es detecta a Son Fornés entre ca. el 125 i el 50 a.n.e., ja que el vi itàlic ateny el 70% i el vi ebusità davalla al 28%.²³⁴

228 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; QUINTANA, C.: "Cuando el vino impregnó la isla de Mallorca: El comercio púnico-ebusitano y las comunidades locales durante la segunda mitad del siglo V y el siglo IV a.C.", *Trabajos de Prehistoria*, 70/2, 2013, p. 293-309.

229 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les Illes Balears en època tardoarcaica", a NIETO, X.; SANTOS, M. (ed.): *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Girona, p. 273-292.

230 QUINTANA, C.: *La ceràmica superficial...*

231 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico en Occidente en época tardorepublicana (siglos -II-I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envasados en ánforas", a *IV Congreso Histórico-Arqueológico Hispano-Italiano* (Murcia, 26-29 abril 2006), 2008, p. 67-100.

232 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 82.

233 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 84 i 86.

234 GELABERT BATLLORI, L.: "La dinàmica del consum del vi al poblat de Son Fornés: inicis i finals d'una nova

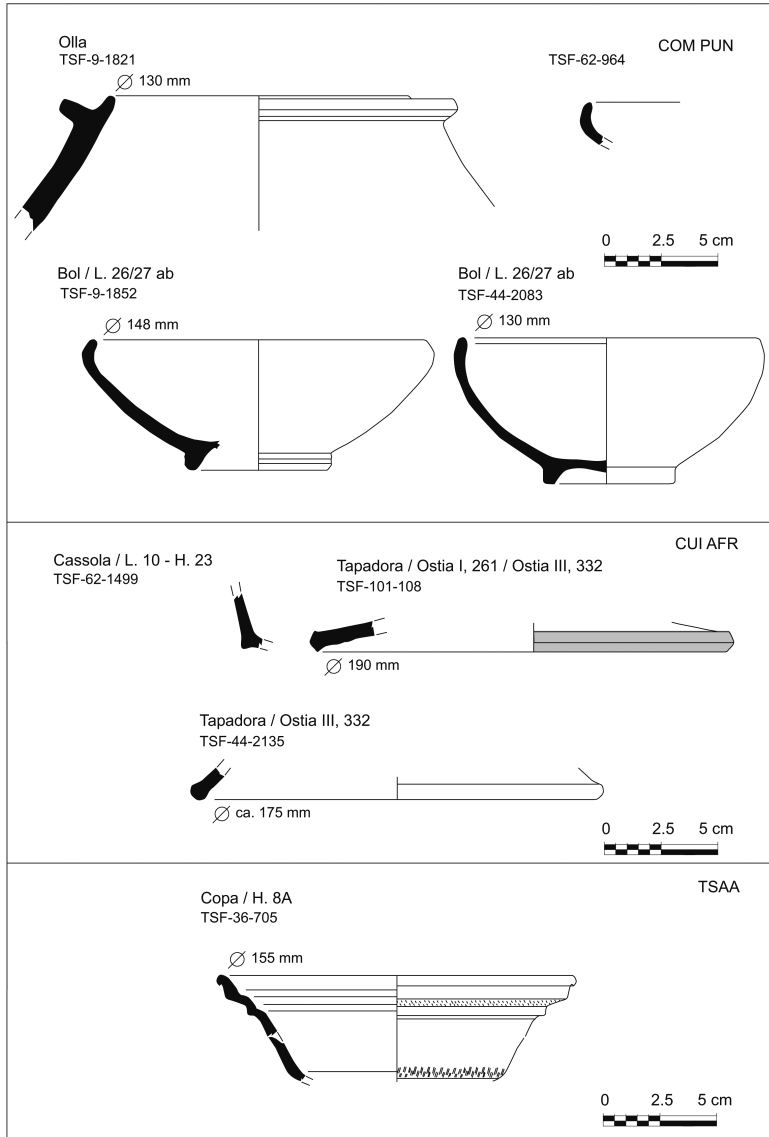
Aquesta tendència també s'ha descrit pel propi Son Ferrer i els poblats més destacats de la península del sud de Calvià (Puig de sa Morisca i ses Penyes rotges).²³⁵ Aquesta dinàmica s'havia imposat a Hispània, com mostren les quantificacions als jaciments del País Valencià i de la Regió de Múrcia, on un 70 o fins i tot un 80% dels material amfòric és de procedència itàlica, ja durant el s. II a.n.e.,²³⁶ com a conseqüència de l'ocupació militar derivada de la Segona Guerra Púnica. Una nova estructura d'arrel llatina amb *mercatores*, *negotiatores*, *posesores* i *publicani*, junt a la mà d'obra esclavista,²³⁷ canviaria també a la fi les estructures econòmiques productives i les dinàmiques comercials a les Illes Balears i Pitiüses, integrades ja a l'estat romà.

mercaderia", *BSAL*, 70, 2014, p. 17.

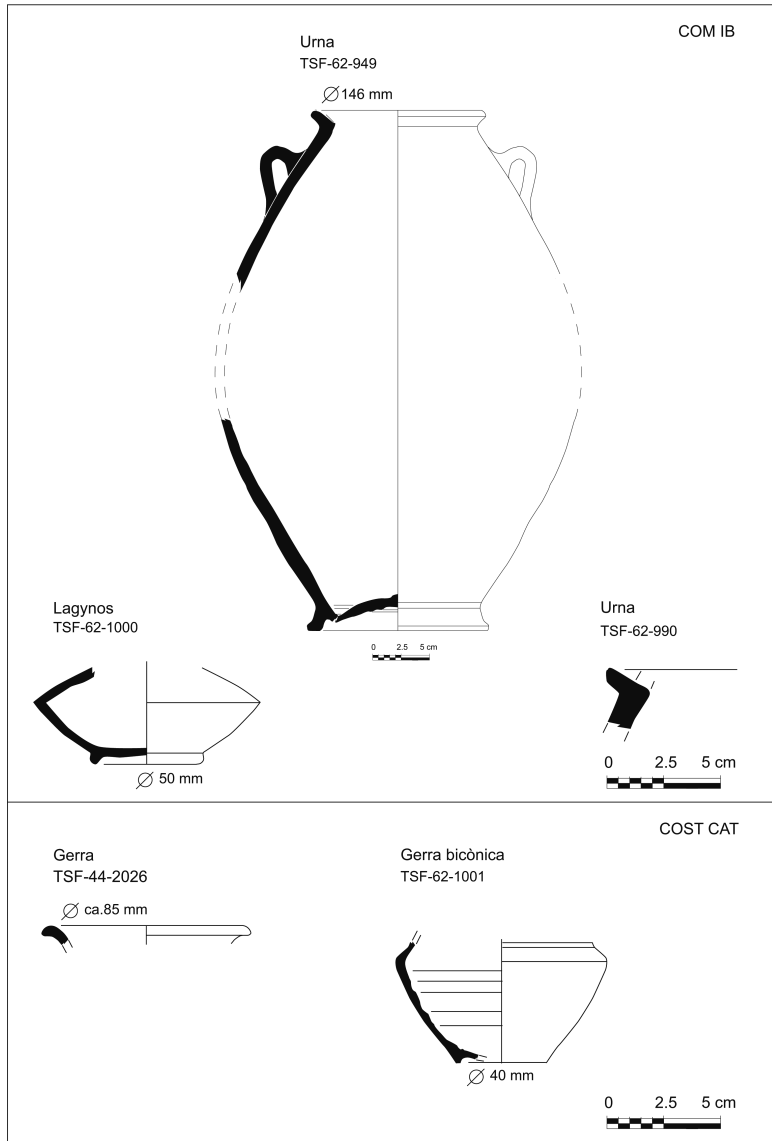
235 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5

236 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 86.

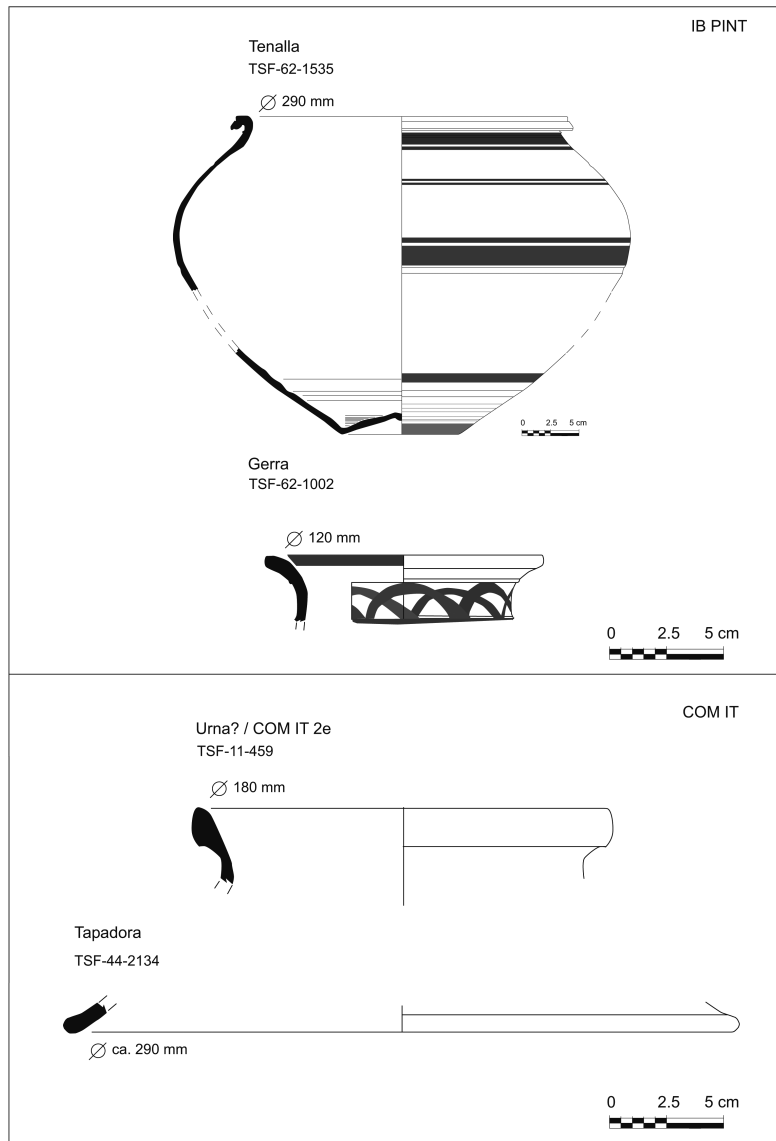
237 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 87 i 88.

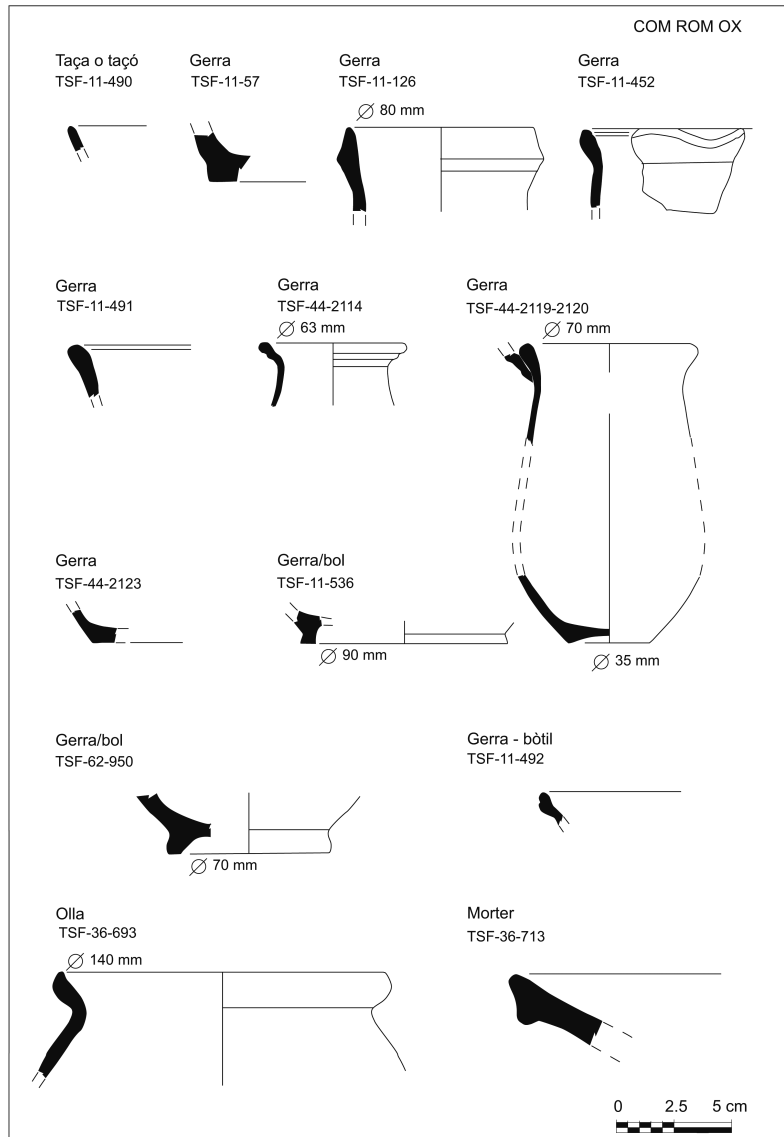
Làmina 1 Ceràmica comuna púnica, de cuina africana i vaixel·la de *Terra sigillata* africana A del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i també el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

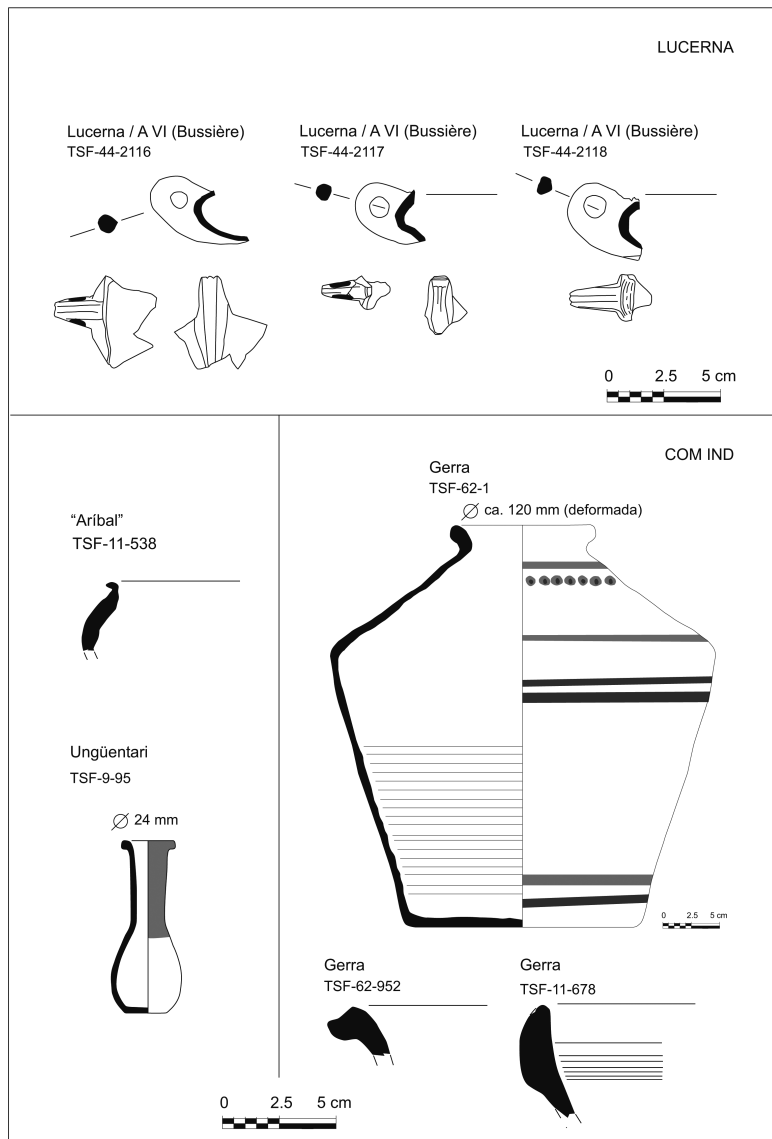
Làmina 2 Ceràmica comuna ibèrica (la peça TSF-62-949, d'engalba blanca) i grisa ibèrica de la costa catalana del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 3 Ceràmica ibèrica pintada i comuna itàlica del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i també el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 4 Ceràmica comuna romana oxidada del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 5 Llânties, "aribal", ungüentari i ceràmica comuna indeterminada del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i també el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

